

11372

অভিধান-তত্ত্ব

অসম সাহিত্য সভা

11372

অভিধান-তত্ত্ব

আসিয়ার সমিতি

সংস্কৃত সনিক্ত ভান্ডার

মোকদ্দম

১৯৩৭

Abhidhan tatra : Bhattacharya
(Dr) Basanta Kumar D.C.B. College, Jorhat
Secretary, Assam Sahitya Sabha, Jorhat, 785 001, Assam, India, Pin-785 001

অভিধান-তত্ত্ব

ডক্টৰ বসন্তকুমাৰ গোস্বামী

অসম সাহিত্য সভা

চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন

যোৰহাট

১৯৯৭

Abhidhan-tattva : Fundamentals of Lexicography written by
(Dr.) Basanta Kumar Goswami, Deptt. of Assamese, D.C.B. Girls'
College, Jorhat, and Published by Sailen Das, General
Secretary, Asam Sahitya Sabha, Chandrakanta Handique Bhavan,
Jorhat, 785 001, Assam, India, Price Rs. 30/-.

© অসম সাহিত্য সভা

প্রকাশক

শৈলেন দাস

প্রধান সম্পাদক

অসম সাহিত্য সভা

চন্দ্ৰকান্ত হান্দিগুৰু ভৱন

যোৰহাট

প্রথম সংস্কৰণ, ১৯৯৭ খ্রীঃ

মূল্য : ৩০.০০ টকা

ছপাশাল

পূৰ্বশ্ৰী অফ্‌ছেট প্ৰিণ্টাৰ্ছ

তৰাজান জি. জি. ৰোড

যোৰহাট - ৭৮৫ ০০১

অসম সাহিত্য সভা

চন্দ্ৰকান্ত হান্দিগুৰু ভৱন

যোৰহাট

৭৮৫০০১

অভিধান-তত্ত্ব

অসমীয়া ভাষাতে নহয় অন্যান্য ভাৰতীয় ভাষাতো অভিধান-প্ৰণয়নৰ তত্ত্ব-সম্পৰ্কীয় পুথি আছে বুলি গম পোৱা নাই। ড° বসন্তকুমাৰ গোস্বামীৰ 'অভিধান-তত্ত্ব' সেই ফলস্বৰূপ এটি নতুন আৰু সাহসী প্ৰচেষ্টা। অৱশ্যে গুটীয়াকৈ এই বিষয়ে পুথি প্ৰকাশিত নহ'লেও বিভিন্ন ভাৰতীয় ভাষাত অভিধান-প্ৰণয়ন সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞানসন্মত আৰু পদ্ধতিগত আলোচনা হৈছে। অসমীয়া ভাষাত অভিধান-প্ৰণয়নৰ কাৰিকৰী সম্পৰ্কে এই পৰ্যন্ত চকুত পৰা কোনো আলোচনা হোৱা নাই।

যদিও ভাৰতবৰ্ষত অভিধান-প্ৰণয়নৰ আধুনিক পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ ঊনবিংশ শতিকাৰপৰা ঘটিছে, তাৰ বহু শতিকাৰ আগতে 'নিৰুক্ত' আৰু 'অমৰকোষ' ভাৰতত প্ৰণীত হৈছে। ব্যাকৰণ আৰু অভিধান-প্ৰণয়নৰ ইতিহাসত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণ আৰু অভিধানেই প্ৰথম অধ্যায় বচনা কৰি গৈছে। অসমীয়া ভাষাত জাদুৰাম ডেকাবৰুৱাৰ অসমীয়া অৰ্থসহ বাংলা শব্দকোষকে অভিধান-প্ৰণয়নৰ প্ৰথম স্তৰৰ কাম বুলি ধৰা হয়, যদিও সেই গ্ৰন্থখন কোনেও দেখা নাপালে। কাৰণ, বৰুৱাই সেই পাণ্ডুলিপি জেন্‌কিন্সৰ হাতত অৰ্পণ কৰে আৰু জেন্‌কিন্সে মিছনেৰীসকলক দিয়ে। ব্ৰহ্মনৰ অভিধানৰো ইয়েই ভেটি হ'ব পাৰে। অভিধান-প্ৰণয়নৰ দ্বিতীয়টি প্ৰচেষ্টা কৰিছিল আনন্দৰাম ঢেকীয়াৰ ফুকনে। 'অৰুণোদই'ত তাৰ খবৰ ওলাইছিল উদাহৰণসহ। অৱশ্যে ঢেকীয়াৰ ফুকনৰ আখৰ-জোঁটনি যে মিছনেৰীসকলকৈ পৃথক আছিল সেই কথাৰ ইংগিত তেওঁৰ 'অসমীয়া ল'ৰাৰ মিত্ৰ' পুথিত ব্যৱহৃত আখৰ-জোঁটনিয়েই দিয়ে।

ব্ৰহ্মনৰ অভিধানৰ পিছত মিছনেৰী-বৰ্ণ-বিন্যাস এৰি হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাই কৰা অভিধানেই অসমীয়া ভাষাৰ বৰ্তমানৰ ৰূপটিৰ ভেটি বান্ধি দিয়ে। কিন্তু আমাৰ এই পৰ্যন্ত প্ৰণীত আৰু প্ৰকাশিত অভিধানসমূহক প্ৰকৃত অৰ্থত আমি পূৰ্ণাংগ অভিধান বুলিব নোৱাৰোঁ। কেৱল শব্দসংখ্যাৰ ফালস্বৰূপ এই কথা মই কোৱা নাই, কেৱল অভিধানত থাকিবলগীয়া আৱশ্যকীয় গুণ আৰু বিশেষত্বৰ ফালস্বৰূপ।

অভিধান এখন কেৱল শব্দার্থৰ কোষ নহয় ; ইয়াত শব্দৰ মূল, উচ্চাৰণ, ব্যুৎপত্তিগত অর্থ, অর্থৰ বিভিন্নতা আৰু তাৰ উদাহৰণো সন্নিবিষ্ট হ'লেহে আমি অভিধান এখনক পূৰ্ণাংগ অভিধান বুলি ক'ব পাৰিম ।

ডক্টৰ গোস্বামীয়ে তেখেতৰ গ্ৰন্থত তিনিটি ছেদত অভিধান-প্ৰণয়নৰ কাৰিকৰী পদ্ধতিৰ পৰিচয় দিয়াৰ উপৰি অসমীয়া অভিধান-প্ৰণয়নৰ চমু ইতিহাসো দাঙি ধৰিছে । অভিধান-তত্ত্ব গ্ৰন্থখনি যিহেতু আমাৰ ভাষাত প্ৰথম প্ৰয়াস, এতেকে গ্ৰন্থখনি হয়তো অধিক নিখুঁত আৰু বহল কৰাৰ অৱকাশ আছে । তথাপি, অভিধান-প্ৰণয়নৰ কাৰিকৰী সম্পৰ্কে অসমীয়া পঢ়ুৱৈয়ে পুথিখনিৰপৰা প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয় জ্ঞান আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব । আশা কৰিছোঁ 'অভিধান-তত্ত্ব'ই এই বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে কাটি দিয়া বাটেৰে নতুন অনুসন্ধিৎসুসকল আগ বাঢ়ি যাব । ডক্টৰ গোস্বামীক তেখেতৰ এই কৰ্মৰ বাবে অভিনন্দন জনালোঁ ।

১০ আগষ্ট, ১৯৯৭ খ্ৰীঃ

চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন

যোৰহাট

সভাপতি

অসম সাহিত্য সভা

প্ৰধান সম্পাদকৰ একাষাৰ

ভাষাৰ ওজা হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ মৃত্যু-শতবৰ্ষৰ লগত সংগতি ৰাখি অসম সাহিত্য সভাই লোৱা আঁচনিৰ অন্তৰ্ভুক্ত গ্ৰন্থ - 'অভিধান-তত্ত্ব' । সম্প্ৰতি বিষয়টোৱে বিশ্বত যি গুৰুত্ব লাভ কৰিছে আৰু বিজ্ঞানসন্মত অভিধান যুগত হৈছে ; সেই অনুপাতে অসমত অভিধান-প্ৰণয়নৰ আনুষ্ঠানিক চিন্তা-চৰ্চা হোৱা নাই । অসম সাহিত্য সভাই আনন্দৰাম বৰুৱা ভাষা-কলা-সংস্কৃতি সংস্থাৰ সহযোগত এটি প্ৰশিক্ষণ কাৰ্য-সূচী গ্ৰহণ কৰিছিল । কিন্তু অভিধানৰ তাত্ত্বিক দিশবোৰ সামৰি তেনেকৈ প্ৰবন্ধ বা গ্ৰন্থ প্ৰকাশ হোৱা নাই । অসমীয়া ভাষাৰ গুৰুত্ব বৃদ্ধিৰ লগে লগে উপযোগী অভিধান-প্ৰণয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তাও বাঢ়িছে । সেয়ে সভাই দীৰ্ঘম্যাদী আঁচনি গ্ৰহণ কৰিছে । এই প্ৰসংগত বহুভাষিক শব্দকোষ, নতুন অসমীয়া অভিধান, পুৰণি অসমীয়া শব্দকোষৰ পৰিকল্পনাৰ লগতে অসমীয়া ব্যাকৰণ, মধ্যযুগৰ অসমীয়া ব্যাকৰণ-প্ৰণয়নৰ কামো সভাই হাতত লৈছে । বিষয়ৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰি প্ৰাথমিক স্তৰত হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ মৃত্যু-শতবৰ্ষৰ স্মাৰক-বক্তৃতাৰ লগত সংগতি ৰাখি হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰিবলৈকে সভাই অভিধান-তত্ত্ব সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ এখন প্ৰকাশৰ আঁচনি লয় । গ্ৰন্থখনি যুগুত কৰি দিবৰ কাৰণে সভাই ডক্টৰ বসন্তকুমাৰ গোস্বামীক দায়িত্ব দিয়ে । আমাৰ অনুৰোধ ৰক্ষা কৰি ডক্টৰ গোস্বামীয়ে ততাতৈয়াকৈ পাণ্ডুলিপিটো যুগুতাই দিয়াৰ কাৰণে সভাৰ হৈ তেখেতক আমি ধন্যবাদ জনাইছোঁ । এনে গ্ৰন্থ অসমীয়া ভাষাত প্ৰথম প্ৰকাশ হৈছে । গতিকে দুই-এটি খুঁত বৈ যোৱাই স্বাভাৱিক । বিজ্ঞজনৰ নৈব্যক্তিক পৰামৰ্শ পৰৱৰ্তী সংস্কৰণৰ সহায়ক হ'ব বুলি আশা কৰিছোঁ ।

যোৰহাটৰ পূৰ্বশ্ৰী অফ্‌ছেট প্ৰিণ্টাৰ্ছে খৰখেদাকৈ গ্ৰন্থখনি ছপাই দিয়াৰ কাৰণে শলাগ জনাইছোঁ । গ্ৰন্থখনি অভিধান-প্ৰণয়নত সামান্য সহায়ক হ'লেই সভাৰ উদ্দেশ্য সফল হ'ব ।

১০ আগষ্ট, ১৯৯৭ খ্ৰীঃ

চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন

যোৰহাট

শৈলেন দাস

প্ৰধান সম্পাদক

অসম সাহিত্য সভা

পাতনি

যোৱা পঞ্চাছ দশকৰপৰা অভিধান-প্ৰণয়নৰ বিষয়টোৱে ভাষাবিজ্ঞানীৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছে। সকলো বৈজ্ঞানিক ভিত্তিৰ তাত্ত্বিক দিশবোৰৰ আলোচনাৰ একোটা পদ্ধতি থাকে। অভিধান-প্ৰণয়নো বিজ্ঞানেই; ইয়াৰো বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ একোটা পদ্ধতি আছে। ভাষাবিজ্ঞানীসকলে দহজনে পৰীক্ষা কৰি চাব পৰাকৈ সেই নীতি-নিৰ্দেশিকাসমূহ যুগুতাই উলিয়াই অভিধান-তত্ত্বক ভাষাবিজ্ঞানৰ সংযোগমূলক বিভাগ (liaison division) হিচাপে স্বীকৃতি দিছে যাতে অভিধানৰ প্ৰকাশগত আৰু বিষয়গত দিশৰ ব্যাখ্যা সহজ হয়। সেয়ে অভিধান-তত্ত্ব প্ৰয়োগ ভাষাবিজ্ঞানৰো অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। অভিধান-প্ৰণয়নৰ নীতি-নিৰ্দেশিকাৰ মাজতেই আৱদ্ধ নহৈ ভাষাবিজ্ঞানীসকলে আদৰ্শ অভিধানো যুগুতাই উলিয়াইছে। ইতিমধ্যে ভাৰত তথা অসমতো অভিধান ৰচনাৰ প্ৰতি বিশেষ আগ্ৰহ পৰিলক্ষিত হৈছে। তৎসত্ত্বেও অভিধানৰ সকলো চাহিদা পূৰাব পৰাকৈ অভিধান যুগুত হ'বলৈ এতিয়াও বহুত বাকী। তদুপৰি আমাৰ অভিধানসমূহত ভাষাতত্ত্ব আৰু অভিধান-তত্ত্বৰ আধুনিক ৰীতি-নীতিবোৰ প্ৰতিফলিত হোৱা নাই।

সম্প্ৰতি অসমীয়া ভাষাৰ দ্ৰুত বিকাশৰ পটভূমিত অভিধান-প্ৰণয়নেও গুৰুত্ব লাভ কৰা উচিত। বিশ্বৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত এক আন্দোলনস্বৰূপে গঢ় লৈ উঠা অভিধান-তত্ত্বৰ ৰীতি-নীতিয়ে অসমীয়া অভিধানক এতিয়াও স্পৰ্শ কৰা নাই। গতিকে অভিধান-তত্ত্ব সম্পৰ্কীয় কোনো গ্ৰন্থ বা প্ৰবন্ধ-পাতি বিচাৰিলে পোৱা নাযায়; আনকি অসমৰ বিশ্ববিদ্যালয়সমূহতো অভিধান-তত্ত্ব সম্পৰ্কীয় কোনো গ্ৰন্থ নাই। সেই কাৰণেই বিভিন্ন কাকত-পত্ৰত অভিধান-তত্ত্ব সম্পৰ্কীয় দুই-এটা প্ৰবন্ধ পৰীক্ষামূলকভাৱে লিখিছিলোঁ। অলপতে দক্ষিণ যোৰহাট শাখা সাহিত্য সভাই যোৰহাট জিলা সাহিত্য সভাৰ উদ্যোগত ভাষাৰ ওজা হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা-স্মাৰক-বক্তৃতা এটিৰ আয়োজন কৰিছিল; আৰু তাৰ দায়িত্ব আমাৰ ওপৰত ন্যস্ত হৈছিল। তদুপলক্ষে সৰ্বসাধাৰণে বুজি পোৱাকৈ তাত্ত্বিক দিশবোৰ সামৰি দীঘল প্ৰবন্ধ এটা যুগুত কৰিছিলোঁ। কেয়োটা প্ৰবন্ধ একেকটী কৰি অসম সাহিত্য সভাৰ মাননীয় সভাপতি ডক্টৰ নগেন শইকীয়াডাঙৰীয়াক আগ-গুৰি চাই দিবলৈ অনুৰোধ জনালোঁ। হাজাৰ ব্যস্ততাৰ মাজতো বিদ্যায়তনিক দিশক আনন্দৰে অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া ডক্টৰ শইকীয়াদেৱে পাণ্ডুলিপিটো চাই-চিতি সভাৰ প্ৰকাশন-আঁচনিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিলে। পুথিখনৰ প্ৰকাশৰ সমস্ত কৃতিত্ব সভাৰ মাননীয় সভাপতি ডক্টৰ নগেন শইকীয়া

ডাঙৰীয়াৰ আৰু কৰ্মী প্ৰধান সম্পাদক শ্ৰীশৈলেন দাসৰহে।

পুথিখনৰ প্ৰস্তাৱনাত অসমীয়া অভিধানৰ বুৰঞ্জীৰ লগতে অতীত ঐতিহ্যৰ পটভূমিও বিচাৰ কৰি চাবলৈ যত্ন কৰা হৈছে। প্ৰথম অধ্যায়ত অভিধান-প্ৰণয়নৰ লগত ভাষাবিজ্ঞানৰ সম্বন্ধ; অভিধানৰ সংজ্ঞা আৰু প্ৰকৃপাত্মক শ্ৰেণী বিভাগ, দ্বিতীয় অধ্যায়ত অভিধান-প্ৰণয়নৰ কৌশল আৰু তৃতীয় অধ্যায়ত দ্বি-ভাষিক অভিধানৰ বিষয়ে বিভিন্ন তথ্য-পাতিৰ গাত আঁউজি লৈ আলোচনা কৰা হৈছে। পৰিশিষ্টত অভিধান-প্ৰণয়নৰ নীতি, প্ৰবন্ধপঞ্জী আৰু গ্ৰন্থপঞ্জী আৰু লগতে ভাৰতীয় ভাষাৰ অভিধানৰ নিৰ্বাচিত তালিকা এখনো যোগ দিয়া হৈছে।

পুথিখন অসমীয়া ভাষাক চকুৰ আগত ৰাখি যুগুত কৰিলেও অন্যান্য লিখিত ভাষাৰো সহায়ক হ'ব বুলি আশা কৰা হৈছে। এইখনেই অসমীয়া ভাষাত লিখা অভিধান-তত্ত্বৰ প্ৰথম পুথি।

পাৰিভাষিক শব্দবোৰ পৰীক্ষামূলকভাৱে যুগুত কৰি লৈ পাৰিভাষাৰ সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে। পুথিখন সকলো ফালৰপৰাই পৰীক্ষামূলক কাৰণে সমূলি দোষশূন্য বুলি ক'ব নোৱাৰি। সেইবোৰৰ নৈব্যক্তিক সমালোচনা পৰৱৰ্তী বৃহৎ সংস্কৰণৰ সহায়ক হ'ব বুলি আশা কৰিলোঁ। পুথিখনে অভিধান-প্ৰণয়নত সামান্যভাৱে সহায় কৰিলেই আনন্দ পাম।

সুৱাগপুৰ, যোৰহাট

১০ আগষ্ট, ১৯৯৭ খ্ৰীঃ

বসন্তকুমাৰ গোস্বামী

সূচী

আগকথা	
প্ৰস্তাৱনা	৯
প্ৰথম অধ্যায় (১)	
অভিধান-তত্ত্ব	২২
অভিধান-তত্ত্ব আৰু ভাষাবিজ্ঞান	২৩
প্ৰথম অধ্যায় (২)	
অভিধানৰ সংজ্ঞা	২৬
প্ৰকৃপায়ক শ্ৰেণীবিভাগ	২৯
দ্বিতীয় অধ্যায়	
অভিধান-প্ৰণয়নৰ কৌশল	৩১
সমল-সংগ্ৰহৰ উৎস	৩২
সম্পাদনা সমিতি	৩৭
অন্তৰ্ভুক্তি	৩৭
শিতানশব্দ	৩৮
উচ্চাৰণ আৰু আখৰ-জোঁটনি	৪১
ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদ	৪২
অৰ্থ	৪৪
ব্যুৎপত্তি	৪৭
মৰ্যাদা	৪৮
পাণ্ডুলিপি ছপাব উপযোগী কৰা	৪৮
তৃতীয় অধ্যায়	
দ্বি-ভাষিক অভিধান	৫১
পৰিশিষ্ট (ক)	
অভিধান-প্ৰণয়নৰ নীতি	৬০
পৰিশিষ্ট (খ)	
নিৰ্বাচিত গ্ৰন্থপঞ্জী	৬২
পৰিশিষ্ট (গ)	
ভাৰতীয় ভাষাৰ নিৰ্বাচিত অভিধানৰ তালিকা	৬৪

প্ৰস্তাৱনা

অসমত অভিধান ৰচনাৰ গৌৰৱপূৰ্ণ ইতিহাসৰ লগত টেঙাই পণ্ডিত আৰু ৰচিনাথ কামৰূপীৰ নাম দুটা সাঙোৰ খাই আছে। টেঙাই পণ্ডিতে স্বৰ্গদেউ গৌৰীনাথ সিংহৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ১৭৯৫ চনত বৰ অশ্ব আৰু ফুল অশ্ব বা লতি অশ্ব ৰচনা কৰে। বৰ অশ্বখন কোচবিহাৰৰ কৈলাশচন্দ্ৰ বসুৰপৰা পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে সংগ্ৰহ কৰিছিল; আৰু লতি অশ্বখন শিৱসাগৰৰ আঁঠে দেওধাই গাঁৱৰ নন্দলাল ফুকনৰ ঘৰৰপৰা সূৰ্যকুমাৰ ভূঞাই সংগ্ৰহ কৰিছিল^১। আহোম ভাষাত অশ্ব মানে অভিধান, অৰ্থাৎ দেশৰ ভিতৰতে ডাঙৰ গ্ৰন্থ^২। শব্দটোৰ লগত ৰামসিংহৰ অমৰ-কোষৰো সাদৃশ্য থাকিব পাৰে^৩। টাই লিপিত লিখা বৰ অশ্ব ৪০ পৃষ্ঠাৰ। সাঁচিপাতৰ আকাৰ ১৭ $\frac{১}{২}$ X ৪ $\frac{১}{২}$ ইঞ্চি। প্ৰত্যেক পৃষ্ঠাত দহোটাকৈ শাৰী আছে। পুথিখন দুয়োপিঠিতে লিখা। হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ মতে মূল পুথিখনত ৪৩ পৃষ্ঠা আছিল; ইয়াৰে ৩ পৃষ্ঠা হেৰাল। বৰ অশ্বৰ শব্দবোৰ আহোম লিপিৰ বৰ্ণানুক্ৰমত সজোৱা; যেনে :- কা, খা, গা, না, টা, পা, ফা, বা, মা, জা, ছা, ঠা, ৰা, তা, চা, এগ, আ, হা সকলো শব্দত এই বৰ্ণানুক্ৰম বন্ধা কৰা নাই। আহোম আখৰ আৰু বাৰে মতৰা আওৰোৱাৰ পিছত ছাত্ৰই অশ্ব মুখস্থ কৰিব লাগিছিল যদিও সহজতে মুখস্থ কৰিবলৈ দিয়া নহৈছিল। ছাত্ৰই সন্মান আৰু ভক্তিৰে আগ্ৰহ দেখুৱালেহে মুখস্থ কৰাৰ অধিকাৰ পাইছিল।

পুথিখনত প্ৰথমে আহোম শব্দটো আৰু তাৰ পাছত অসমীয়া প্ৰতিশব্দ দিয়া হৈছে। ইয়াৰ মাজতে চান্দা শব্দ এটা আছে। চান্দাৰ অৰ্থ 'মানে'। আহোম শব্দ, চান্দা আৰু অসমীয়া প্ৰতিশব্দ আহোম আখৰেৰে লিখা হৈছে। যেনে :-

আহোম শব্দ / আখৰ	চান্দা	অসমীয়া প্ৰতিশব্দ
কা	"	কাউৰিক
কা	"	ডাবৰ
কা	"	বেহাবৰ
কা	"	কপালিক

- ১ হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, *Descriptive Catalogue of Assamese Manuscripts*. কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৩০
- ২ সূৰ্যকুমাৰ ভূঞা, "আহোমৰ অভিধান শাস্ত্ৰ", 'আৱাহন', সম্পা. দীননাথ শৰ্মা ৩য় বছৰ, ৩য় সংখ্যা, ১৯৩১, পৃ. ২৫৭-৬৩
- ৩ উল্লিখিত, পৃ. ২৫৯-৬০

অভিধান-তত্ত্ব

খাও	"	সুভেকক
খাও	"	হিবুলাকক
না	"	পঠাৰক ইত্যাদি

লতি অশ্রুত অমৰ কোষৰ দৰে শব্দবোৰ বৰ্গত (status) সজোৱা হৈছে, যেনে :- মানুহৰ অংগ-প্রত্যংগ, মানুহৰ থকা ঠাই, মাছৰ নাম, শাক-পাচলি, কচু-গছ, ঘাঁহ, ফল-ফুল, দিন, সপ্তাহ, বছৰ ইত্যাদি। পোনতে অসমীয়া শব্দ তাৰ পাছত চান্দাৰ দৰে বুলে অৰ্থাৎ মানে আৰু তাৰ পাছত আহোম প্ৰতিশব্দ। প্ৰথমখনত আহোম শব্দৰ অসমীয়া অৰ্থ আৰু দ্বিতীয়খনত অসমীয়া শব্দৰ আহোম অৰ্থ দিয়া হৈছে। বৰ অশ্রুত দৰে ইয়াতো শব্দবোৰ আহোম আখৰত লিখা। যেনে :-

অসমীয়া শব্দ	বুলে	আহোম প্ৰতিশব্দ
মানুহৰ থকা ঠাই		
পিৰালিক	"	বঙৰিণ
ভেটিক	"	টিৰিণ
চটিক	"	চাউ
শৰীৰৰ অংগ-প্রত্যংগ		
মুৰক	"	ক
চুলিক	"	পানক
কপালক	"	না
চকুক	"	টা
মাছ		
মাগুৰ মাচক	"	প্ৰাডুক নান
হিঙি মাচক	"	প্ৰানুক্ৰি
দনিকণাক	"	প্ৰালিউ
কচুগছ		
কচুক	"	মুক
বৰকচুক	"	মুকলুঙ ইত্যাদি

প্ৰত্যেক শব্দৰে শেষৰ প্ৰত্যয় - ক। ইয়াৰপৰা শব্দটো যে বিশেষ্য

অভিধান-তত্ত্ব

বুজিব পাৰি। দুয়োখন পুথিতে সেই সময়ত প্ৰচলিত সকলো শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা নাই আৰু দুয়োখনকে অসমীয়া অভিধানৰ পূৰ্বৰূপ বুলিবও নোৱাৰি। তৎসত্ত্বেও দুয়োটা ভাষাই যে ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিছিল তাৰ ইংগিতৰ লগতে আহোম ভাষাৰ সংক্ৰমণৰ আভাসো পুথি দুখনৰপৰা পোৱা যায়।

ৰুচিনাথ কামৰূপীৰ ১৮১০ চনৰ অসমীয়া কামৰূপী অভিধান অপ্ৰকাশিত। লণ্ডনৰ “ইণ্ডিয়া অফিচ লাইব্ৰেৰী”ত পাণ্ডুলিপি এটা আছে। ইয়াৰ এটা প্ৰতিলিপি বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত আছিল। পুথিখনৰ প্ৰতিলিপি এটা ড° মহেন্দ্ৰ বৰাৰ পুথিভঁৰালত দেখিছিলোঁ। মূল পুথিখন ময়িদুল ইছলাম বৰাই ইংলণ্ডত দেখি আহি বিৱৰণ এটা দিছিল।^১ পুথিখনৰ মুঠ পৃষ্ঠা ২৫২, প্ৰত্যেক পাত $১০\frac{১}{২} \times ৭\frac{১}{২}$ ইঞ্চিৰ। প্ৰথম আৰু শেষৰ পৃষ্ঠাত অসমীয়া আৰু বঙলা শব্দ, আৰু ব্যাকৰণৰ সন্ভেদ আছে। শব্দবোৰক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে; যেনে :- সংস্কৃত, অসমীয়া আৰু কামৰূপী; কিন্তু ৮২ পৃষ্ঠাৰ পাছৰপৰা কামৰূপী শব্দবোৰ চিহ্নিত হোৱা নাই। আখৰ-জোঁটনি উচ্চাৰণ অনুসৰি কৰা হৈছিল। য আৰু ৰ ৰ সলনি আ ব্যৱহাৰ; যেনে :- চোআলি, বিআ। তলত কেইটামান উদাহৰণ দিয়া হ'ল -

বঙলা শব্দ	অসমীয়া শব্দ	
আমি	মই	
তুমি	তই	
সে	সি	
সংস্কৃত	অসমীয়া	কামৰূপী
ঈশ্বৰ	গোঁসাত্ৰিঃ	গোহাত্ৰিঃ
স্ৰষ্টা	সৰ্জন কৰ্ত্তা	সৰ্জন কৰ্ত্তা
সৰ্বশক্তিমান	এটাই সমৰ্থ	হকল সমৰ্থ
আকাশ	আকাহ	আকাহ

বহুবচন বুজাবৰ কাৰণে প্ৰত্যয় ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে -

একবচন	বহুবচন
ভনী	ভনীহঁত
ঘৰ	ঘৰবিলাক
পো	পোবিলাক

জ, য, ঝ ৰ মাজত প্ৰভেদ নাই; সবত্ৰ ‘জ’ৰ ব্যৱহাৰহে আছে। ইয়াৰ কাৰণ

৪ ময়িদুল ইছলাম বৰা, “এখনি অপ্ৰকাশিত অসমীয়া-কামৰূপী অভিধান, ‘আবাহন’, সম্পা. দীননাথ শৰ্মা, ৯ম বছৰ, ৩ য় সংখ্যা, ১৯৩২, পৃ. ১১০৩-৪

অভিধান-তত্ত্ব

সেই সময়ত অসমীয়া শিক্ষিতৰ চামটোৰ সন্মুখত প্ৰয়োগ বহুমালা ব্যাকৰণহে আছিল। অসমীয়া ব্যাকৰণ শিক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা কোনেও উপলব্ধি কৰা নাছিল। হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ হেমকোষৰ বৰ্ণানুক্ৰম চালেই ইয়াৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। কিন্তু ভাষা শুদ্ধকৈ কোৱাৰ পৰম্পৰা আছিল^৫। এই অভিধানখনে ঊনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথম দশকলৈকে অসমীয়া আখৰ-জোঁটনিৰ ইংগিত বহন কৰি আছে।

অসমত অভিধান লেখাৰ নিয়ম পালন কৰি সৰ্ববাদীসন্মত নহ'লেও আখৰ-জোঁটনিৰ এটা বেহা লগাই প্ৰকৃত অসমীয়া ভাষাৰ পোন প্ৰথম অভিধানখন লিখিছিল জাদুৰাম ডেকাবৰুৱাই ১৮৩৯ চনত। অভিধানখনৰ নাম আছিল - "Manuscript Bengali Dictionary with Assamese Definition। তেওঁ উচ্চাৰণ অনুসৰি আখৰ-জোঁটনি নিৰ্দিষ্ট কৰিছিল। ইয়াৰ প্ৰতিবিম্ব ব্ৰজনাৰ অভিধানত পৰিছে। নিজৰ নামটোও জাদুৰামহে, যাদুৰাম নহয়। শ, ষ, স ব ঠাইত স ব্যৱহাৰ কৰিছিল যদিও আসাম সদায় আশাম বুলি লিখিছিল। ব্ৰজনা জাদুৰামৰ আখৰ-জোঁটনি গ্ৰহণ কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। অভিধানখন ডেকাবৰুৱাই কৰ্ণেল জেনকিন্সক দিছিল; জেনকিন্সে মিছনেৰীসকলক দিয়াৰ কথা বিভিন্ন তথ্য-পাতিৰপৰা প্ৰমাণ পোৱা যায়।

১৮৫৬ চনৰ ডিচেম্বৰ সংখ্যা অকনোদইত আনন্দৰাম ঢেকীয়াৰ ফুকনে অভিধান এখন বচনা কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। অভিধানখনৰ এটা অংশ অকনোদইত ছপা হৈছিল। সম্পাদক ডেনফোর্ডৰ মতে অভিধানখনৰ দুটা ভাগ সম্পূৰ্ণ হৈছিল। আখৰ-জোঁটনি মিছনেৰীসকলতকৈ বেলেগ আছিল।

ইয়াৰ পিছত ১৮৬৭ চনত ১৪০০০ শব্দৰে প্ৰকাশিত ব্ৰজনাৰ "A Dictionary in Assamese and English" অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰথম অভিধান। উজনি অসমৰ মানুহৰ মুখত মিছনেৰীসকলে অসমীয়া ভাষাটো যেনেদৰে শুনিছিল তেনেদৰেই সৰল আখৰ-জোঁটনিৰে শব্দবোৰ সজাইছিল। নিভাঁজ অসমীয়া তন্ত্ৰৰ ৰূপ আৰু তৎসম ৰূপবোৰো যথাসম্ভৱ সংযুক্ত ব্যঞ্জনবিহীন কোমল কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। অসমীয়া ভাষাৰ বিবৰ্তনৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশৰ সম্ভেদজ্ঞাপক এই অভিধানখনৰ পাতনিখন এই বিষয়ৰ এখন দলিলস্বৰূপ। ইয়াৰ আগত শ্ৰীমতী হেৰিয়েট বি. এল. কট্টাৰেও ১৮৪০ চনত Vocabulary and Phrases in English and Assamese নামৰ এখন শব্দকোষ উলিয়াইছিল। শব্দকোষখনত ২০০০ ইংৰাজী শব্দৰ ৬৫০০ অসমীয়া প্ৰতিশব্দ

৫ নগেন শইকীয়া, সম্পা. Grammatical Notes on the Assamese Language, Rev. N. Brown, introduction, ১৯৮২, পৃ. ২। এই প্ৰসংগত উইলিয়াম কেৰী চাহাবৰ বঙলা ভাষা সম্পৰ্কত - A Dictionary of the Bengali Language (Bengali-English)ৰ পাতনিত কৰা মন্তব্য তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

অভিধান-তত্ত্ব

আছিল^৬। মুঠ পৃষ্ঠা সংখ্যা ২৫১। ইংৰাজীৰপৰা অসমীয়া অনুবাদত কথিত ৰূপটো ওলাই পৰিছে। যেনে :- He is of age তাৰ বইওহ হৈছে, Come again in afternoon - দুপৰ ভাটি দিলে আকউ আহিব। ব্ৰজনে কিন্তু এই শব্দকোষৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই।

হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ হেমকোষ ওলায় ১৯০০ চনত। পঢ়াশলীয়া অভিধান ওলায় ১৯০৬ চনত। সংক্ষিপ্ত হেমকোষ নামেৰে সৰু অভিধান এখন যুগুত কৰা কথাও জনা যায়। হেমচন্দ্ৰৰ হেমকোষ অক্ষয় কীৰ্তি। জীৱনৰ প্ৰায় ২৬ বছৰ কালৰ সাধনাৰ সিদ্ধি হেমকোষ। হেমকোষ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ব্যাকৰণেৰে হেমচন্দ্ৰই অসমীয়া ভাষাক সুদৃঢ়ভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। হেমকোষৰ প্ৰকাশৰ লগে লগে ব্ৰজনাৰ অভিধান 'ইতিহাস' হৈ পৰিল।

হেমকোষ ৰচনাৰ সময়ত হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ সন্মুখত অসমীয়া ভাষাৰ বৰ্ণ-বিন্যাসৰ আৰ্হি আছিল তিনিটা - (১) পুৰণি অসমীয়া বীতি, (২) কলিকতীয়া মিছনেৰী বীতি আৰু (৩) যাদুৰাম ব্ৰাওণৰ বীতি। পুৰণি অসমীয়া বীতিৰ বৰ্ণ-বিন্যাসত পুথিবোৰৰ মিল নাছিল, আৰু লিপিকাৰৰ প্ৰমাদো চকুত পৰা বিধৰ আছিল; তথাপি পুৰণি বীতিৰ নিজস্ব আদৰ্শ এটা আছিল; হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ অসমীয়া ভাষাৰ ব্যাকৰণত এই বীতিৰ প্ৰতিধ্বনি আছে^৭। হেমচন্দ্ৰই এই বীতি অনুকৰণ কৰা নাই। ড° কেৰী চাহাবৰ যত্নত কলিকতাত মিছনেৰীসকলে নতুন বৰ্ণ-বিন্যাসৰ বীতি নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল - সংস্কৃতৰ অনুগামী এই বীতিও হেমচন্দ্ৰৰ সন্মুখত আছিল। কিন্তু হেমচন্দ্ৰই কলিকতীয়া মিছনেৰী বীতি আৰু তিনিহেজাৰ বছৰীয়া সংস্কৃত বীতিহে গ্ৰহণ কৰিলে^৮। সেয়ে বোধহয় ড° নেওগে পুৰণি বৰ্ণ-বিন্যাসৰ বীতিলৈ educated natives এ চকু ঘূৰাই নাচালে বুলি উল্লেখ কৰিছে^৯।

হেমকোষ প্ৰণয়নৰ সময়ত হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ সন্মুখত ব্ৰজনাৰ A Dictionary in Assamese and English, উইলছনৰ Sanskrit-English Dictionary, টম্পছনৰ Hindi-Urdu-English Dictionary, কেৰী চাহাবৰ Bengali-English Dictionary আৰু ৰেবষ্টাৰৰ ১৮২৫ বা ১৮৪০ চনৰ অভিধান - এই কেইখনেই আছিল।

হেমচন্দ্ৰই অভিধানখন বৰ্ণানুক্ৰমত সজাইছে। বৰ্ণানুক্ৰম পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশৰ প্ৰয়োগ বহুমালা ব্যাকৰণ অনুযায়ী কৰা হৈছে। বিদ্যাবাগীশৰ "অ-কাৰাদিক্ষকাৰান্তা বৰ্ণমালা নুবৰ্ততে" - অৰ্থাৎ অ-কাৰৰপৰা ক্ষ-কাৰলৈকে লৈয়ে বৰ্ণমালা। গতিকে হেমচন্দ্ৰ ক্ষ ৰ অৱস্থানলৈ সমস্যা পৰা নাই। হ-ৰ পিছতে ক্ষ-ক স্থান দিছে। উপানুক্ৰমত (Sub-sequence) অনুস্বাৰৰ পাছত বিসৰ্গ আৰু

৬ শ্ৰীৰামপুৰ কেৰী পুথিভঁৰালৰ উদ্যোগত।

৭ মহেশ্বৰ নেওগ, অকনোদই, পৃ. ১২৬ (ভূমিকা)

৮ উল্লিখিত, পৃ. ১২৫

অন্তঃস্থ বর্ণ মূল অনুক্রমতেই আছে ; কিন্তু ব উপানুক্রমত নিয়মমতেই ৰাখিছে। তেনেকৈ যিবোৰ শব্দৰ আদিত প্ৰয়োগ নহয়, সেইবোৰৰ প্ৰয়োগ নোহোৱাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰিছে। শব্দৰ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অবস্থানত অনুস্বৰ আৰু বিসৰ্গৰ বৰ্ণানুক্ৰম ৰক্ষিত হৈছে। যেনে :- কৈৰ পাছত কংস, অক্ষণীৰ পাছত অংশ। কিন্তু এই নীতিও স্থানবিশেষে ৰক্ষিত হোৱা নাই - যেনে :- কৈত-ৰ পাছত কঁকলিয়া, কঁকলীয়া, কঁকলুৱা আদিৰ ক্ৰমহে আছে। বিসৰ্গ, স্বৰৰ পাছত বৰ্ণানুক্ৰমত আছে। ধাতু, বিকৰণ বা শব্দ মূল (Stem), সমাসবদ্ধ শব্দ একগোট হিচাপে লৈ বৰ্ণানুক্ৰম ৰক্ষা কৰিছে। আমাৰ বৰ্ণমালাত অ, অ', এ, এ' - ৰ প্ৰভেদ দেখুৱা নাই ; হেমচন্দ্ৰই এনে প্ৰভেদ দেখুৱাই ভাষা বিশেষজ্ঞৰ চিনাকি দিছে। যেনে :- অচলা, কিন্তু অচলিত। বেল কিন্তু বৈলি। দুটা আখৰৰ সংযোগত উচ্চাৰিত হোৱা বৰ্ণবোৰ হেমচন্দ্ৰই এটা আখৰ বুলি ধৰি লৈ প্ৰথমতে ব্যৱহাৰ কৰি ক্ৰম ৰক্ষা কৰিছে ; যেনে :- জ + ঞ = জ্ঞ ; জ + ব = জ্ব ; জ্ঞাতি, জ্বৰ। বোধহয় শব্দৰ দল-একত্ৰৰ (Nest-conflated form) সমস্যাৰ সন্মুখীন হোৱাৰ বাবেই এই শব্দবোৰ বেলেগ শিতানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। দল-একত্ৰৰ সমস্যা সমাধান কৰিব নোৱাৰাৰ বাবেই বৰ্ণানুক্ৰম স্থান বিশেষে বিশৃঙ্খল হৈছে। জতুৱা ৰূপ আৰু সমাসবদ্ধ শব্দত হেমচন্দ্ৰই বৰ্ণানুক্ৰমত প্ৰথমে অহা শব্দক প্ৰথম স্থান দিছে। Longman Dictionary of Contemporary English তো এই নীতিয়েই গ্ৰহণ কৰিছে। এই নীতিত অভিধান চাওঁতাৰ সুবিধাৰ কাৰণে ক্ৰম-নিৰ্দেশনা দিব লাগে ; হেমচন্দ্ৰই ক্ৰম-নিৰ্দেশনা দিয়া নাই।

শিতান-শব্দৰ নিৰ্বাচনত হেমচন্দ্ৰই পৰম্পৰাত গুৰুত্ব দিছে। অৰ্থাৎ যিটো ৰূপৰ লগত অৰ্থৰ স্পষ্ট সম্বন্ধ আছে সেইৰূপটোক প্ৰথম স্থান দিছে। সম্প্ৰতি ভাষা-বিজ্ঞানতো এনে নীতিয়েই গ্ৰহণ কৰা হয়। যেনে :- আঁকৰা আৰু আঁকৰা ; হেমচন্দ্ৰই আঁকৰাক প্ৰথম স্থান দিছে, কাৰণ একো নুবুজি আঁ কৰি থাকে অৰ্থত আঁকৰা প্ৰথম স্থানলৈ আহিল। আধুনিক ভাষাতত্ত্বই অৱশ্যে দুয়োটাকে একে শিতানতে অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব ; কাৰণ দুয়োটাৰ অৰ্থ একে। অৰ্থ বিস্তৃতি আৰু সমনাম শব্দকো একে শিতানতে অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। অৱশ্যে আধুনিক ভাষাতত্ত্বৰ নিয়মেৰে হেমকোষৰ আলোচনা কৰিব নোৱাৰি। উচ্চাৰণ আৰু লিখন-পদ্ধতিৰ মাজত বিৰোধ থকাৰ কাৰণে হেমচন্দ্ৰই অভিধানখনত উচ্চাৰণৰ চিন দি ভাষাবিশেষজ্ঞৰ চিনাকি দিছে - যেনে :- পল (মাছ ধৰা সঁজুলি), পল্ (সময়), অকল্শৰ কেচ, কেচু। আগতে উল্লেখ কৰি অহা সুষম আখৰ-জোঁটনিৰ নীতি গ্ৰহণ কৰিলেও দুই-এটা খুঁত থাকিল, নিজে আৰ্থিকাকত চাবলৈ পোৱা হ'লে ভুল হয়তো নাথাকিলহেঁতেন।

হেমচন্দ্ৰই মূল শব্দৰ সম্ভেদত আৰু তাৰপৰা হোৱা সাধনবোৰত মাত্ৰ বি., বিণ. আদি উল্লেখ কৰিছে। অনুকাৰ, অনুৰূপ আদিক লৈ মুঠতে ন-টা ভাগত ভাগ কৰি ব্যাকৰণৰ মৰ্যাদা দিছে।

অৰ্থৰ ক্ষেত্ৰত হেমচন্দ্ৰই শব্দগোটৰ বৰ্ণনা আৰু সংজ্ঞা, একে অৰ্থবাচক অন্য শব্দৰ সমৰূপক অৰ্থ নিৰ্দেশ, স্থানবিশেষে উদাহৰণৰ যোগেদি বিশ্লেষণ, বৰ্ণনামূলক ব্যাখ্যা, বুৎপত্তি, স্থানবিশেষে সামাজিক-সাংস্কৃতিক মৰ্যাদা দিছে। মাছৰ চিত্ৰ এটা দিছে - বৰ্ণনা বা ব্যাখ্যাৰ যোগেদি। অৰ্থ স্পষ্ট কৰিবৰ কাৰণে বিষয়গ্ৰন্থ নাইবা স্থানবিশেষে নিজে ৰচনা কৰি উদ্ধৃতি দিছে। শব্দৰ বুৎপত্তিত মূল শব্দৰ সৈতে সম্বন্ধ দেখুৱা হৈছে যদিও বহুক্ষেত্ৰত বুৎপত্তি অস্পষ্ট। সেই সময়ৰ অসমীয়া ভাষালৈ লক্ষ্য ৰাখি হেমচন্দ্ৰই বুৎপত্তি প্ৰদৰ্শনত আখৰ-জোঁটনিক চকুৰ আগত ৰখা যেন লাগে। হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ হেমকোষত সন্নিৱিষ্ট পঢ়াশলীয়া অভিধানৰ পাতনিখন অসমীয়া ভাষাৰ মূল্যবান সম্পদ। এই অংশত হেমচন্দ্ৰই বিজ্ঞানসন্মতভাৱে শব্দৰ অন্তৰ্ভুক্তি সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা দিছে। তেনেকৈ পঢ়ুৱৈৰ প্ৰতি নিৰ্দেশিকা অংশও বিজ্ঞানসন্মত। শব্দৰ মৰ্যাদা, অভিধানত সঘনে ব্যৱহাৰ কৰি থকা শব্দ মিত্যব্যয়িতাৰ কাৰণে কেনেকৈ প্ৰয়োগ কৰিছে তাৰ উল্লেখ বিজ্ঞানসন্মত। হেমচন্দ্ৰৰ অভিধানত দোষ-ত্রুটি থকাটো স্বাভাৱিক। সম্পূৰ্ণ একক প্ৰচেষ্টাৰে এজন মানুহৰ এয়া অসাধ্য সাধন। সেইফালৰপৰা হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা মহৰ্ষি আৰু হেমকোষ অক্ষয় কীৰ্তি (Magnum opus) তেনেকৈ ব্ৰহ্মনৰ অভিধানো জোৰৰ আগৰ বস্তু। এই প্ৰসংগত ড° বাণীকান্ত কাকতিৰ মন্তব্য তাৎপৰ্যপূৰ্ণ - The outstanding feature of all the Assamese lexicon is the sedulous care with which all homely, *tbh.* and indigenous words have been faithfully registered . . . Sanskrit words are recorded only when they have been fully Assamicised. The existing lexicons thus present a faithful picture of the language that lives on the lips of the people But they are very poor in etymological material . . . And at the present state of knowledge about Assamese such inaccuracies in lexicographers are inevitable."

হেমকোষ প্ৰকাশৰ ৩৩ বছৰৰ পিছত চন্দ্ৰকান্ত অভিধান প্ৰকাশ হ'ল - ১৯৩৩ চনত। চন্দ্ৰকান্তৰ প্ৰথম সংস্কৰণৰ শব্দৰ সংখ্যা আছিল ৩৬,৮১৯ টা। চন্দ্ৰকান্তৰ বাবে হেমকোষৰ নীতিয়েই আৰ্হি আছিল। হেমকোষৰ পিছতেই চন্দ্ৰকান্ত অভিধান অসমীয়া ভাষাৰ দ্বিতীয় মাইলৰ খুঁটি। এইখন অভিধান একক প্ৰচেষ্টাৰ নহয়। সম্পূৰ্ণ বিজ্ঞানসন্মতভাৱে যুগুত কৰিবলৈ পৰিকল্পনা কৰা হৈছিল, ১৯২৪ চনত ৰাধাকান্ত সন্দিকৈৰ তৎপৰতাত অসম সাহিত্য সভাই অভিধান-প্ৰণয়নৰ

অভিধান-তত্ত্ব

কাম হাতত লয় । সেই উদ্দেশ্যে সভাই গোবীপুৰৰ পীতাম্বৰ চক্ৰৱৰ্তী আৰু হৰেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা, কামৰূপৰ ধৰ্মনাথ শৰ্মা আৰু যোৰহাটৰ লোকেশ্বৰ শৰ্মাক শব্দ সংগ্ৰহৰ দায়িত্ব দিয়ে ।^{১০} দাতা ৰাধাকান্ত সন্দিকৈয়েও শব্দ-সংগ্ৰহত সহায় কৰিছিল । সম্পাদনা সমিতিৰ নীতিৰ আধাৰত অভিধানখনৰ 'ম' আখৰলৈকে সম্পাদনা কৰিছিল সৰ্থেবাৰীৰ কোহিবাম দাসে ।^{১১} কোহিবাম দাসক সহায় কৰিবৰ কাৰণে নকুলচন্দ্ৰ ভূঞা আৰু ৰুদ্ৰকান্ত গোস্বামীক দায়িত্ব দিয়া হৈছিল । এখন সম্পাদনা সমিতি তলত নাম দিয়া লোকসকলক লৈ গঠন কৰা হৈছিল :- ৰাধাকান্ত সন্দিকৈ, কুলধৰ চলিহা, চন্দ্ৰধৰ বৰুৱা, দেৱেশ্বৰ চলিহা, পূৰ্ণানন্দ শৰ্মা পাঠক, বিষ্ণুপ্ৰসাদ দুৱৰা, যোগেন্দ্ৰনাথ বৰুৱা, গোলাপচন্দ্ৰ বৰুৱা, শৰৎচন্দ্ৰ গোস্বামী । এই সকলোৰে যুগ্ম প্ৰচেষ্টাত ১৯১৯-২৪ তাৰিখে আৰম্ভ কৰা চন্দ্ৰকান্ত অভিধান ১৯৩৩ চনত প্ৰকাশ হ'ল । এই অভিধানখন ১৯৬২ আৰু ১৯৮৩ চনত সংশোধিত আৰু পৰিৱৰ্তিত হয় ।

অসমীয়া ভাষাত হেমকোষৰ বাহিৰে যি কেইখন অভিধান যুগত হ'ল স্পষ্ট নীতিৰ অভাৱত এখানেও অসমীয়া অভিধানৰ অভাৱ পূৰণ কৰিবপৰা নাই । অভিধানভেদে একেটা শব্দৰে বেলেগ বেলেগ আখৰ-জোঁটনি দেখা যায় । যেনে :-

হেমকোষ	চন্দ্ৰকান্ত	আধুনিক অসমীয়া শব্দকোষ (শব্দকোষ)
বহুৰেকীয়া	বহুৰেকীয়া	বহুৰেকীয়া
আদৰণি-সভা	আদৰণী সভা	
কবি (-বি)	কবি	কবি
কবিতা (-বিতা)	কবিতা, কবিতা	কবিতা
নোৱাৰ	নোৱাৰ	নোৱাৰ/নোৱাৰ
পল	পল	পল
পল	পল	পল

বহুৰেকীয়া ব্যাকৰণ অনুযায়ী শুদ্ধ । কিন্তু অভিধানত প্ৰয়োগ পৰিসৰ লক্ষ্য নকৰাকৈ অৰ্থ নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি ; আদৰৰ পিতৃৰ বিয়োগত পুত্ৰই বহুৰেকীয়ালৈ মাতে নে বহুৰেকীয়ালৈ মাতে ? বিবৰণক ৰ কৰি কোনোবাই মাতে জানো ? নোৱাৰ আৰু নোৱাৰা দুয়োটাৰ ব্যাকৰণ বন্ধন আছে যেনে :- তই কামটো কৰিব পাৰ ; ইয়াৰ নঞাৰ্থক নোৱাৰ ; কিন্তু এইটো কৰিব পৰা কাম, ইয়াৰ নঞাৰ্থ এইটো কৰিব নোৱাৰা কাম । এখনতো নোৱাৰৰ সাধন দেখুৱা নাই । তেনেকৈ আদৰণি জনাবলৈ আয়োজন কৰা সভাখন আদৰণি-সভা, সমাসবদ্ধ হ'ল । আকৌ সময়ৰ ক্ষেত্ৰত হেমকোষত পল, আৰু মাছধৰা সঁজুলি অৰ্থত পল ;

১০ অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা, ২ য় বছৰ, প্ৰথম সংখ্যা, ১৯২৭, পৃ. ৪৮

১১ কোহিবাম দাস, স্মৃতিগ্ৰন্থ, সম্পা. প্ৰসন্নকুমাৰ ডেকা, ১৯৮১, পৃ. ৫৮

অভিধান-তত্ত্ব

দুয়োটাৰ উচ্চাৰণ একে নহয় বুলি দেখুৱাইছে । হেমচন্দ্ৰই কবি/কবিতা দুয়োটাকৈ স্বীকৃতি দিছে । চন্দ্ৰকান্তই কবি স্বীকৃতি দিয়া নাই ; কিন্তু কবিতা, কবিতা দুয়োটাকৈ স্বীকৃতি দিছে ।

আনফালে অভিধানসমূহত অৰ্থৰ বিসংগতিও আছে । যেনে :-

	হেমকোষ	চন্দ্ৰকান্ত	শব্দকোষ
অভিভাষণ :	সম্ভাষণ	✓	সভাত থকা মানুহক
	আদৰণ		উদ্দেশ্য কৰি দিয়া
	অভিনন্দন	+ আলাপ	বক্তৃতা ।
	বক্তৃতা		

এনে ধৰণৰ দোষ থাকিলেও এই অভিধানসমূহ আমাৰ ভাষাৰ সম্পদ । এতিয়া পূৰ্বৰ ঐতিহ্যক সন্মুখত লৈ অসমীয়া ভাষাৰ একভাষিক, দ্বিভাষিক আৰু বিদ্যুত অভিধান-প্ৰণয়নত অগ্ৰাধিকাৰ দিব লাগে । তাহানি অভিধানৰ প্ৰয়োজন প্ৰসংগত ছেমুৱেল জনছনে কৈছিল :- "অভিধানৰ উদ্দেশ্য সমালোচকক সন্তুষ্ট কৰাটো নহয় ।" অসমত বিজ্ঞানসন্মতভাৱে অভিধান-প্ৰণয়ন কৰিবৰ কাৰণে দীৰ্ঘমাদী আঁচনি আৰু নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে প্ৰশিক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব ; কিন্তু বিদ্যুত অসমীয়া অভিধান-প্ৰণয়নৰ কাৰণে অসমত প্ৰাৰম্ভিক প্ৰস্তুতিয়েই গঢ় লৈ উঠা নাই । আমাৰ পুৰণি পুথিৰ পাঠ-সমীক্ষা দেখোন হোৱাই নাই । এগৰাকী বিশিষ্ট পণ্ডিতৰ বাহিৰে সম্পাদিত পুৰণি পুথিবোৰৰ সম্পাদনা আওপুৰণি । এনেপুথি বিদ্যুত অভিধানৰ ভিত্তি নহয় সেয়ে প্ৰাৰম্ভিক প্ৰস্তুতি নোহোৱাকৈ বিদ্যুত অভিধানৰ পৰিকল্পনা বিদ্যুতিতেই থমকি ৰ'বলগীয়া হ'ব ।

দ্বিতীয়তে, আমাৰ ১৯৭৭ চনত প্ৰকাশিত প্ৰকাশন পৰিষদৰ অভিধানখনেই একমাত্ৰ একভাষিক অভিধান । আমাৰ অভিধানবোৰৰ আদৰ্শ যেন দ্বিভাষিকহে । অভিধানৰ অধিকাংশ ঠাই ইংৰাজী শব্দই অধিকাৰ কৰি আছে । এই বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি তলত দিয়া তথ্যখিনি পাইছিলোঁ :- হেমকোষৰ চতুৰ্থ সংস্কৰণ আৰু চন্দ্ৰকান্তৰ তৃতীয় সংস্কৰণত ইংৰাজী শব্দ এনেকৈ আছে

অভিধান	পৃ. নং	মূল অন্তৰ্ভুক্তি	পূৰ্ণক অন্তৰ্ভুক্তি	ইংৰাজী শব্দ	উদাহৰণ	মৰ্যাদা
হেমকোষ	১৭০	২০ (১৭০)	৭	৩৮	৮	১
	২৩	২৬		৪৭	৮	
	৪২৮	২৬		৫১	৮	
		৭২	৭	১০৬	১৭	৩
চন্দ্ৰকান্ত	৩০২	৫৮	১৪	৪০	৭	৩
	৩৮২	৩৯	৭	৫০	২	
	৪৫২	৩২	১৫	৬২	৬	৪
		৯২	৩৬	১৫৫	১৫	৭

অভিধান-তত্ত্ব

দুয়োখনতেই ইংৰাজী শব্দই অধিকাংশ ঠাই আগুৰি আছে। গতিকে অভিধান দুখনক শ্ৰেণীবিভাগো কৰিবপৰা নাযায়। হেমকোষেই চন্দ্ৰকান্তৰ ঘাই ধৰণী হ'লেও বৰ্ণানুক্ৰম, উচ্চাৰণ, লিপ্যন্তৰ বুৎপত্তি, দ্বিত্ব বৰ্জন আদিত চন্দ্ৰকান্ত হেমকোষৰপৰা আঁতৰি ভাষাৰ বৰ্ণনামূলক ৰূপৰ কাষ চাপিল। বহুত নতুন শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ল।

ইতিমধ্যে দেশে স্বাধীনতা লাভ কৰিলে, লগে লগে ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ বিকাশৰ পৰিকল্পনাৰ সমান্তৰালভাৱে ভাষাবিজ্ঞানৰ চৰ্চাৰ ভেটিও প্ৰতিষ্ঠা হ'ল। হেমকোষ আৰু চন্দ্ৰকান্তৰ মাজৰ কালছোৱাত অসমত ভাষাতত্ত্বৰ চৰ্চা আৰম্ভ হ'ল। ছত্ৰ জন গ্ৰিয়ার্ছৰ Linguistic Survey of India ই অসমীয়া বুদ্ধিজীৱীৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিলে। ড° সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ৰ Origin and Development of Bengali Language প্ৰকাশ হোৱাৰ লগে লগে অসমীয়া ভাষাৰ স্থান সুদৃঢ় হ'ল। ড° চট্টোপাধ্যায়ৰ ছাত্ৰ বাণীকান্ত কাকতিৰ গৱেষণাগ্ৰন্থ Assamese, its Formation and Development (১৯৪১) প্ৰকাশ হোৱাৰ লগে লগে অসমীয়া ভাষাৰ ভাষা বৈজ্ঞানিক অধ্যয়নৰ সূচনা হ'ল। ইয়াৰ আগেয়ে ১৯০২ চনত দেৱানন্দ উৰালিয়ে অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিক বিচাৰ যুগুত কৰি ভাষাবিজ্ঞান চৰ্চাৰ বীজৰোপণ কৰে।

সৰ্বভাৰতীয় পটভূমিত ১৯৪৮ চনত পুনাৰ ডেকান কলেজৰ সঞ্চালক সুমিত্ৰ মংগেছ কাৰ্টেৰ তত্ত্বাৱধানত An encyclopaedic Dictionary of Sanskrit on Historical Principle গৱেষণা প্ৰতিষ্ঠানৰ জন্ম উল্লেখযোগ্য ঘটনা। এই গৱেষণা প্ৰতিষ্ঠানৰপৰা (অনভ্যুপগমলৈকে ২১২৬ পৃষ্ঠাৰ) অভিধানখনৰ আঁঠেখণ্ড প্ৰকাশ পাইছে (১৯৭৬, ৭৮); আৰু অন্নমালাই বিশ্ববিদ্যালয়তো Tamil Lexicon on Historical Principle গৱেষণা-প্ৰতিষ্ঠানৰ জন্ম হ'ল। সেই প্ৰতিষ্ঠানত দিয়া কাৰ্টেৰ তিনিটা বক্তৃতা অভিধান-তত্ত্বৰ দলিল। সম্প্ৰতি বক্তৃতা তিনিটা কিতাপ আকাৰে ওলাইছে। পুনা বিশ্ববিদ্যালয়ত Centre of Advance Studies in Linguistic স্থাপন, ইয়াৰ বিদ্যায়তনিক আলোচনাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ অভিধান-প্ৰণয়নৰ দিক্ নিৰ্ণায়ক হৈ পৰিল। ইয়াৰ লগে লগে ১৯৬৯ চনত মহীশূৰৰ মানস গংগোত্ৰীত ভাৰতীয় ভাষা সংস্থা (Central Institute of Indian Languages) গঠন হ'ল। এই সংস্থাই অভিধানতত্ত্বৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰি মহীশূৰত প্ৰথম জাতীয় অভিবৰ্তন পাতিলে। সেই অভিবৰ্তনত ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ অভিধানৰ সমীক্ষা আৰু নতুনত্ব সম্পৰ্কে আলোচনা হ'ল। তিনিটা ভাগত এই আলোচনা হৈছিল - (১) ভাৰতীয় ভাষাৰ অভিধানৰ সমীক্ষাত্মক অধ্যয়ন আৰু সম্ভাৱনা, (২) অভিধান-তত্ত্ব আৰু (৩) অভিবৰ্তনৰ সুপাৰিশ। ইয়াৰ আগত

অভিধান-তত্ত্ব

১৯৬০ চনত ব্ৰুমিংটনৰ ইণ্ডিয়ানা বিশ্ববিদ্যালয়ত সমগ্ৰ বিশ্বৰ সংশ্লিষ্ট বিশেষজ্ঞসকল একত্ৰিত হৈ আন্তৰ্জাতিক সন্মিলন পাতিলে। এই সন্মিলনেও অভিধান-তত্ত্বৰ নীতি-নিয়মবোৰ পুঙ্খানুপুঙ্খৰূপে অধ্যয়ন কৰিলে। ইয়াৰ কাৰ্য-বিবৰণি Fred W Householder আৰু Sol Saporta ই সম্পাদনা কৰি ১৯৬২ চনত Problems in Lexicography নাম দি প্ৰকাশ কৰিলে। আমেৰিকাতো Dictionary Society of North America, Linguistic Society of America, Division of Applied Linguistic আদি গৱেষণা-প্ৰতিষ্ঠানৰ জন্ম হ'ল। বিশ্বৰ অভিধান-তত্ত্বৰ আন্দোলনে অসমক সামান্যভাৱেহে স্পৰ্শ কৰিলে। এই সম্পৰ্কীয় আলোচনা আমাৰ শোচনীয় অৱস্থাতে আছে। আমাৰ আলোচনাৰ কেন্দ্ৰবিন্দু ইতিমধ্যে প্ৰকাশিত অভিধানসমূহৰ মাজতেই সীমাবদ্ধ। ব্যক্তিগত ভাল লগা, বেয়া লগা কথাৰেই আলোচনা আৰম্ভ আৰু শেষ হয়। এনে আলোচনাত অসন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰাই নহয়; কেতিয়াবা তীব্ৰ বাদানুবাদ হয় আৰু শালীনতা চেৰাই যোৱা পৰ্যায় পায়গৈ। তদুপৰি ইতিমধ্যে প্ৰকাশিত অভিধানবোৰৰ সম্পৰ্কত বিৰূপ মন্তব্যই অধিক। নতুন চিন্তা-চৰ্চাৰ ভিত্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰাতকৈ অৱাহিত যুক্তি-তৰ্কৰ প্ৰাধান্য প্ৰায়বোৰ প্ৰবন্ধতে আছে। অৱশ্যে এখন অভিধান ছপাশাল গৰাকি ওলাই অহাৰ পিছত নানা বাদানুবাদ হয়। এনে বাদানুবাদ গঠনমূলক হ'লে ভাল। হেমকোষ প্ৰকাশ হোৱাৰ পিছত ১৯০৯ চনত ডিব্ৰুগড়ৰপৰা ওলোৱা "আলোচনী"ত, হেমকোষত অন্তৰ্ভুক্ত নোহোৱা শব্দৰ পৰিশিষ্ট ওলাইছিল এইবোৰ অভিধানৰ পৰৱৰ্তী সংস্কৰণৰ সম্পদ হ'ব লাগে। হেমকোষ আৰু চন্দ্ৰকান্তত অন্তৰ্ভুক্ত নোহোৱা শব্দ শৰৎচন্দ্ৰ শৰ্মাই একত্ৰিত কৰি "অসমীয়া ভাষাৰ এৰা-বোটলা" যুগুতাই উলিওৱাটো প্ৰশংসনীয় পদক্ষেপ। পৃথিৱীত এতিয়ালৈকে কোনো অভিধানেই সম্পূৰ্ণ আৰু বৰ্তমানলৈকে (up to date) শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাৰ উদাহৰণ পোৱা নাযায়। আনকি অভিধানখন ছপাশাললৈ পঠিওৱাৰ পিছতেই বৰ্তমান (up to date) ৰূপটো হৈ নাথাকে। ৱেষ্টাৰ Third New International ১৯৬১ চনত প্ৰকাশ হোৱাৰ লগে লগে সমগ্ৰ আমেৰিকাত তোলপাৰ লাগিছিল (ড. গৰীয়সী, দ্বিতীয় বছৰ, সপ্তম সংখ্যা, ১৯৯৫, ড° বসন্তকুমাৰ গোস্বামীৰ প্ৰবন্ধ) আমেৰিকাৰ বিভিন্ন কাকতত একে সময়তে প্ৰতিবাদ প্ৰকাশ হ'ল; তাৰ প্ৰতিবাদ টোকাবোৰ এনেধৰণৰ - War of words; Dictionary Dust Up; Say It 'Ain't' So; Vox populi, Vox Webster; And Now the War on Words; Words Without End; The Lexicographer's Uneasy Chair; Three Questions for Structural Linguists or Webster 3 Revisited ইত্যাদি। ইয়াৰ উত্তৰ Philip B. Gove এ দিছিল; এই উত্তৰ আৰু সমালোচনাৰে অভিধান-তত্ত্বৰ সুন্দৰ গ্ৰন্থ এখন যুগুতাই উলিয়ালে Games Sledd এ। গ্ৰন্থখনৰ নাম

অভিধান-তত্ত্ব

Dictionaries and that Dictionary (১৯৬২)। অন্য ঠাইৰ সমালোচকসকলে সমালোচনা কৰাতোই ব্যস্ত নহৈ আদৰ্শ অভিধানো যুগত কৰি উলিয়াইছে। Einar Hangen ৰ সম্পাদিত Norewegian-English Dictionary (১৯৬৫) এই প্ৰসংগত উল্লেখযোগ্য। অসমত অসম সাহিত্য সভা আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ে অভিধান-তত্ত্বৰ ভিত্তি এটা অসমত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল - ইয়াৰ ফলত অভিধান-তত্ত্বৰ অনুৰাগী দুই-এজন ছাত্ৰৰ সৃষ্টি হ'ল।

অসমত অভিধান সম্পৰ্কীয় প্ৰবন্ধ-প্ৰতিভা তাত্ত্বিক দিশটো স্পৰ্শ কৰা লোকৰ সংখ্যা নিচেই কম। ড° প্ৰণৱজ্যোতি ডেকাই আমাৰ অভিধান সমালোচকৰ স্বৰূপ উদঙাই দেখুৱাইছে 'গৰীয়সী'ত (পঞ্চম সংখ্যা, ফেব্ৰুৱাৰী, ১৯৯৫)। স্বাধীনতাৰ অৰ্ধ শতাব্দীত ড° মহেশ্বৰ নেওগ, ড° গোলোকচন্দ্ৰ গোস্বামী, ড° ফনীন্দ্ৰনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা, ড° ভগবান মৰল, ড° প্ৰণৱজ্যোতি ডেকা, ড° বসন্তকুমাৰ গোস্বামী, জ্যোতিময় জানা, অতুলচন্দ্ৰ বৰুৱা, ড° বমেশ পাঠক, ড° সত্যেন্দ্ৰনাৰায়ণ গোস্বামী, ড° মহেন্দ্ৰ বৰা - এইসকলে অভিধান-প্ৰণয়নৰ তাত্ত্বিক দিশটো স্পৰ্শ কৰিছে। এই সকলো দিশলৈ লক্ষ্য কৰি যুদ্ধকালীন তৎপৰতাৰে কিছুমান কাম হাতত ল'ব লাগে।

১. হেমকোষৰ প্ৰথম সংস্কৰণ একে ৰাখি নতুন শব্দ সংযোজিত হওক - সম্পূৰ্ণ বিজ্ঞানসন্মতভাৱে। হেমকোষক হেমকোষ কৰি ভাৱি-চিন্তি এনে এটি মহৎ কাম কৰা হওক - যিখনত কমেও একলাখ পঞ্চাছ হাজাৰমান শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব পাৰে।

২. বিজ্ঞানসন্মতভাৱে এখন অসমীয়া-ইংৰাজী (অসমীয়া ছাত্ৰই ইংৰাজী শিকিবৰ কাৰণে) আৰু এখন ইংৰাজী-অসমীয়া অভিধান যুগত কৰিব লাগে (ইংৰাজী শিকিতলোকে অসমীয়া শিকিবৰ কাৰণে)।

৩. অসম সাহিত্য সভাই এখন বিস্তৃত অসমীয়া অভিধানৰ পৰিকল্পনা যুগতাই কামত আগ ৰাঢ়ক; অন্তৰ্গতী কালছোৱাত চন্দ্ৰকান্ত অভিধানৰ চতুৰ্থ সংস্কৰণ বিশেষজ্ঞৰ যোগেদি যুগতাই উলিয়াওক। বিস্তৃত অসমীয়া অভিধানৰ কাৰণে - (ক) পুৰণি পুথি, শিলালিপিৰ বিজ্ঞানসন্মতভাৱে পাঠ-সমীক্ষা কৰাওক, (খ) ভাষাটোৰ প্ৰথম লিখিত ৰূপ, অনুশাসন, প্ৰাচীন ৰূপৰ বিস্তৃত অধ্যয়নৰ ব্যৱস্থা কৰা, (গ) কথিত ৰূপৰ অধ্যয়ন, (ঘ) জাতিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিবপৰা খ্যাতিনামা লেখকৰ বচনা অধ্যয়ন আৰু শব্দ সংগ্ৰহ, (ঙ) খ্যাতিনামা লেখকে ব্যৱহাৰ কৰা নব্য-শব্দ, (চ) চুবুৰীয়া ভাষা-উপভাষাবোৰ সন্নিৱেশ কৰা শব্দবোৰ লক্ষ্য কৰা, (ছ) বিজ্ঞান-প্ৰযুক্তি বিদ্যা সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ বা সেই সম্পৰ্কীয় প্ৰবন্ধত ব্যৱহাৰ

অভিধান-তত্ত্ব

কৰা শব্দ, (জ) প্ৰতিষ্ঠিত আলোচনীত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দৰ অধ্যয়ন, বিবিধ খেল, সংগীত বাদ্য, ব্যৱসায় সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ অধ্যয়ন আৰু শব্দ সংগ্ৰহ, (ঞ) চুবুৰীয়া ভাষা-ভাষীলোকে অসমীয়া ভাষাত লিখা সৃষ্টিশীল সাহিত্য, (ট) ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন - ইয়াৰ উপৰি চৰকাৰী নথি-পত্ৰ, অধিসূচনা আদিত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দৰ লগতে বুৰঞ্জী অধ্যয়ন, (ঠ) সৰ্বসাধাৰণ লোকৰপৰাও সমল সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি। OED যুগত কৰোঁতে ২০ লাখমান উদ্ধৃতি সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ মানুহৰপৰাই সংগ্ৰহ কৰিছিল।

৪. অসমীয়া ভাষাৰ আখৰ-জোঁটনিৰ নীতি নিৰ্ধাৰণ কৰা হওক। ইয়াৰ কাৰণে অসম সাহিত্য সভা, দুয়োখন বিশ্ববিদ্যালয় একত্ৰিত হৈ বাতৰি কাকত, আলোচনীৰ সম্পাদকসকলকো একেখন মঞ্চলৈ আনি আখৰ-জোঁটনিৰ নীতি নিৰ্ধাৰণ কৰা হওক, আৰু লগতে বাক্য-গাঁথনিৰ হাতপুথি যুগত কৰা হওক।

৫. বৰ্তমান অসমীয়া ভাষাৰ বৰ্ণনামূলক ব্যাকৰণ আৰু বাক্যবিন্যাসৰ নীতি নিৰ্ধাৰণ গ্ৰন্থ এখন যুদ্ধকালীন তৎপৰতাৰে যুগতাই উলিওৱাৰ দিহা কৰা হওক।

৬. অসম সাহিত্য সভাই এই বছৰ আঁচনিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা বহুভাষিক অভিধানৰ কাম আৰম্ভ হওক। এনে অভিধান অসমীয়া ভাষাৰ কাৰণেই নহয়, ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ গৱেষণাৰো সহায়ক হ'ব।

৭. মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ আৰু বেজবৰুৱাৰ অভিধান যুগতাই উলিওৱাটো নৈতিক দায়িত্ব বুলি বিবেচিত হওক।

৮. এখন উচ্চাৰণাত্মক অসমীয়া অভিধান যুগত কৰা হওক।

প্ৰথম অধ্যায় (১)

অভিধান-তত্ত্ব শব্দটো Lexicography শব্দটোৰ প্ৰতিশব্দৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। ইংৰাজী শব্দটোৰ উৎস গ্ৰীক Lexiko + < Lexis; অৰ্থাৎ শব্দ বা কথা কোৱাৰ ধৰণ, + graph মানে লিখা অৰ্থাৎ শব্দৰ চাক্ষুস ৰূপ। Lexicograph/Lexicography ৰূপটো ১৬৮০ চনতহে ইংৰাজী ভাষাত প্ৰথম ব্যৱহাৰ হৈছিল বুলি অক্সফোৰ্ড ইংৰাজী অভিধানত উল্লেখ আছে। ইয়াৰ লগত সম্পৰ্ক থকা আন এটা শব্দ হ'ল - Lexicology। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল শব্দৰ বিজ্ঞান বা শব্দ-তত্ত্ব। গতিকে শব্দটোৰ অসমীয়া প্ৰতিশব্দ শব্দতত্ত্ব কৰিব পাৰি। এটা শব্দৰ বিশেষ অৰ্থ, বিশেষ ধ্বনি-সমষ্টি আৰু বিশেষ ব্যাকৰণগত বৈশিষ্ট্য থাকে। গতিকে শব্দমানেই হ'ল ধ্বনি, অৰ্থ, ব্যাকৰণৰ একোটা একক। শব্দতত্ত্বই শব্দৰ এই কেয়োটা দিশ আলোচনা কৰে আৰু প্ৰয়োগৰ আধাৰত শব্দ বিশ্লেষণ কৰে। গতিকে শব্দতত্ত্বই শব্দৰ সামূহিক অধ্যয়ন কৰে। কিন্তু অভিধান-তত্ত্বই শব্দবোৰ এককভাৱে অধ্যয়ন কৰে আৰু অধ্যয়নত উদ্দেশ্য আৰু পাঠকক সদায় আগত ৰাখে। প্ৰত্যেক শব্দ একাকী ৰূপত অভিধান-তত্ত্বত সমস্যাকৰূপে গণ্য কৰা হয়।

অভিধান-তত্ত্ব হ'ল এক প্ৰকাৰৰ কলা বা শিল্প বিদ্যা। এই কলাই বিজ্ঞানসন্মতভাৱে অভিধান-প্ৰণয়নৰ ভাষাতাত্ত্বিক আৰু কাৰিকৰী দিশবোৰ নিৰ্দেশ কৰে। Morio A. Pei আৰু Frank Gaynor এ অভিধান-তত্ত্বৰ সংজ্ঞা এনেকৈ দিছে - কোনো ভাষাৰ নাইবা পাৰিভাষিক শব্দৰ সংজ্ঞা আৰু বিৱৰণেই অভিধান-তত্ত্ব^১। Richard J. আদিয়ে অভিধান-প্ৰণয়নৰ কৌশলক অভিধান-তত্ত্ব বুলিছে।^২ আন এজন ভাষাতাত্ত্বিক অভিধান-তত্ত্বক অভিধান-প্ৰণয়ন আৰু ব্যৱহাৰৰ নীতি নিকপক বুলিছে।^৩ Collins English Dictionary^৪ ত উল্লিখিত সংজ্ঞাৰ লগতে বৃদ্ধি শব্দটো আৰি দি ব্যৱসায়ৰ ফালেও আগবাঢ়ি গৈছে। Longman Concise English Dictionary (LCED)^৫ ত অভিধান সম্পাদনা আৰু প্ৰণয়নৰ সূত্ৰক অভিধান-তত্ত্ব বুলিছে। উল্লিখিত কেয়োটা সংজ্ঞাত অভিধান এখন কেনেকৈ

অভিধান-তত্ত্ব

যুগুত কৰিব লাগে - সেই দিশটোত গুৰুত্ব দিছে। গতিকে চমুকৈ ক'বলৈ হ'লে অভিধান-প্ৰণয়নৰ নিয়মেই অভিধান-তত্ত্ব।

অভিধান-তত্ত্ব আৰু ভাষা-বিজ্ঞান : শব্দক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই অভিধান, গতিকে অভিধান-তত্ত্বৰ মূল ভিত্তি শব্দ-তত্ত্ব। ভাষা-বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাত শব্দৰ অধ্যয়ন হয়। তদুপৰি অভিধান-তত্ত্ব প্ৰয়োগ ভাষা-বিজ্ঞানৰ এটা শাখা ৰূপেও স্বীকৃত। সেয়ে অভিধান-তত্ত্বৰ বিবিধ সমস্যা ভাষা-বিজ্ঞানৰ আধাৰত সমাধা কৰিব পাৰি। যেনে :- অন্তৰ্ভুক্তি, শিতান শব্দৰ নিৰ্বাচন, প্ৰকৰণ ৰচনাত পোৱা অসুবিধাসমূহত ভাষা-বিজ্ঞানৰ সহায় ল'ব পাৰি। এটা উদাহৰণ দিলে পৰিষ্কাৰ হ'ব - (১) মানুহজন বিজ্ঞান হৈ গ'ল, (২) আজি মাছৰ অভাৱ। বিজ্ঞান (১) মানে অজ্ঞান অৰ্থত আৰু অভাৱ (২) উভৈনদী অৰ্থত শিৱসাগৰৰ ফালে ব্যৱহাৰ হয় (গৌৰীসাগৰ অঞ্চল); দুয়োটা শব্দ অভিধানত কেনেকৈ ঠাই পাব, মৰ্যাদা কি হ'ব ক্ষেত্ৰ-অধ্যয়নৰ সহায়ত নিকপণ কৰিব পাৰি। তেনেকৈ উঠি অসমাপিকা ক্ৰিয়া; কিন্তু ক্ৰিয়াটোৰ লগত সময়ৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। কেতিয়াবা উঠি বিশেষণৰূপেও ব্যৱহাৰ হয়, যেনে :- উঠি ৰজা, বহি ৰজা। গতিকে অভিধানত উঠি অন্তৰ্ভুক্তিত কেৱল ক্ৰি. বুলি উল্লেখ কৰিলেই নহ'ব। অভিধান-প্ৰণয়নত শব্দৰ অন্তৰ্ভুক্তিত সঘন প্ৰয়োগ অধ্যয়ন কৰা হয়। সঘন প্ৰয়োগৰ অধ্যয়ন পৰিসংখ্যা ভাষা-বিজ্ঞানৰ আধাৰত কৰিব পাৰি। তেনেকৈ শিতান শব্দৰ নিৰ্বাচনত ব্যাকৰণৰ অধ্যয়নৰ যোগেদি শব্দ পৰিয়ালৰ (Paradigm) মাজৰপৰা মূল ৰূপটো (Canonical form) প্ৰকৃতি ৰূপ (Base form) ৰূপে বাচি ল'ব পাৰি। যিবোৰ ভাষাৰ প্ৰতিষ্ঠিত ব্যাকৰণ আছে তেনে ভাষাত শিতান শব্দ নিৰ্বাচনত অসুবিধা নাই; কিন্তু লিখিত ব্যাকৰণ^৬ নথকা অৱস্থাত শিতান শব্দ নিৰ্বাচনত ক্ষেত্ৰ-ভাষা-বিজ্ঞানৰ সহায় ল'ব লগা হয় আৰু ক্ষেত্ৰ-অধ্যয়নৰ যোগেদি সংগ্ৰহ কৰা সমল, বৰ্ণনামূলক ভাষা-বিজ্ঞানৰ সহায়ত বিচাৰি ল'ব পাৰি। তেনেকৈ শ্ৰেণী বিন্যাস (taxonomy) সূত্ৰৰ সহায়ত প্ৰকৰণ ৰচনা, সাংস্কৃতিক সমল, উদ্ভিদ আৰু প্ৰাণীসমূহৰ বৰ্ণনাত স্পষ্ট নীতি নিকপণ কৰি ল'ব পাৰি। অনুৰূপভাৱে শব্দৰ লোক-শ্ৰেণী বিন্যাস (folk taxonomy) ৰ আকৌ ভিত্তি হ'ল জাতি ভাষা-বিজ্ঞান (Ethnolinguistics)। শব্দৰ আখৰ-জোঁটনি, উচ্চাৰণ আদিত বুৎপত্তিক ভাষা-বিজ্ঞান আৰু ধ্বনি-বিজ্ঞানৰ সহায় ল'বলৈ লাগে। ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদৰ কাৰণে ৰূপতত্ত্ব অপৰিহাৰ্য। তেনেকৈ কোনো শব্দৰ নানার্থৰ (Polysemy) কেন্দ্ৰীয় অৰ্থ নিকপণৰ কাৰণে ঐতিহাসিক ভাষা-বিজ্ঞানৰ সহায় ল'ব লাগে। শব্দৰ মৰ্যাদা নিকপণ সমাজ-ভাষা-বিজ্ঞানৰ বিষয়। বিবোধ-ভাষা-বিজ্ঞানৰ

- ১ Morio A. Pei আৰু Frank Gaynor, *Dictionary of Linguistics* পৃ. ১২২
- ২ Richard J. Platt John, আৰু Weber Heidi, *Longman Dictionary of Applied Linguistics*, 1985, পৃ. ১৬৫
- ৩ Bright William, *International Encyclopaedia of Linguistics*, Vol. III, 1992, পৃ. ৩৩০
- ৪ P. Hanks, ed., *Collins English Dictionary*, 1986
- ৫ P. Proctor, *LCED*, 1985

৬ কথিত ভাষা, উপভাষা আদিবোৰ অলিখিত বা আভ্যন্তৰীণ ব্যাকৰণ (Internalise grammar) আছে।

অভিধান-তত্ত্ব

(Contrastive linguistic) সহায়ত দ্বি-ভাষিক অভিধানৰ সংশ্লিষ্ট ভাষা দুটাৰ প্ৰণালীৰ বিৰোধ বিশ্লেষণ কৰিবলগীয়া হয়।

এইখিনিতে এটা বিৰোধ মন কৰিবলগীয়া। অভিধানকাৰে কোনো সমস্যা পেলাই থ'ব নোৱাৰে। তেওঁ সমস্যা লগে লগে সমাধান কৰিবলৈ লাগিব। আনহাতে ভাষা-বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাৰ নিত্য-নতুন গৱেষণা হৈয়ে আছে। এটা সম্প্ৰদায়ৰ সূত্ৰ অন্য এটা সম্প্ৰদায়ে হয়তো নাকচ কৰিছে। তদুপৰি সকলো সময়তে অভিধানকাৰে ভাষা-বিজ্ঞানলৈ চাই থাকিব নোৱাৰে। সেয়ে অভিধানকাৰে নিজৰ সমস্যা নিজেই সমাধান কৰিব লাগিব।

এই ক্ষেত্ৰত অভিধানকাৰে ব্যৱহাৰিক দিশটোতহে অধিক গুৰুত্ব দিব। ভাষা-বিজ্ঞানৰ সূত্ৰ তেওঁক লাগে যদিও ব্যৱহাৰিক দিশটো তেওঁৰ কাৰণে অতিশয় প্ৰয়োজনীয়। পৃথিৱীৰ প্ৰায়বোৰ ভাষাৰ অভিধানৰ জন্ম-লগ্নত প্ৰয়োজন আৰু ব্যৱহাৰৰ তাগিদাহে বৰ গভীৰভাৱে দেখা যায়। অৱশ্যে সেই সময়ত ভাষা-বিজ্ঞানৰ চৰ্চাও সীমাবদ্ধ আছিল। বোধ হয় এনে কাৰণতে অভিধান-তত্ত্ব আৰু ভাষা-বিজ্ঞান ভিন্নমুখী হ'ব পাৰে। কিন্তু সাম্প্ৰতিক কালত অভিধান-তত্ত্বৰ কঠোৰতলীখন হ'ল ভাষা-বিজ্ঞান। কিন্তু অভিধানকাৰসকলে প্ৰায়েই এই দিশটো অৱজ্ঞা কৰে। ১৯৬৩ চনত MARCKWARDT এ অভিযোগ কৰি কৈছিল - পৰম্পৰাক লৈ অভিধানত কেৱল বি. (বিশেষ্য), বিণ. (বিশেষণ), ক্ৰি. অক. (অকৰ্মক ক্ৰিয়া) বুলি উল্লেখ কৰিলেই নহয়, ভাষাটোৰ গাঁথনিক সম্বন্ধে অভিধানত থাকিব লাগে। তেওঁৰ মতে ভাষা-বিজ্ঞান অভিধান-প্ৰণয়নৰ ভিত্তি হ'ব লাগে। অৰ্থাৎ অভিধানৰ মাজেদি ভাষাটো ফটফটিয়াকৈ ওলাই থাকিব লাগে। অভিধান চাওঁতাই অতি সহজে মনে বিচৰা তথ্য বিচাৰি পাব লাগে।

প্ৰাচীনতঃ ভাৰতীয় ভাষা চৰ্চাত যাক্সৰ নিকন্তই প্ৰথম অভিধান-তত্ত্বৰ প্ৰয়াস বুলিব পাৰি। অৱশ্যে প্ৰাচীন ভাৰতত শব্দ শুদ্ধকৈ কোৱা আৰু শব্দ সংগ্ৰহ কৰাৰ পৰম্পৰা যাক্সৰ আগতেও যে আছিল তাৰ প্ৰমাণ ইন্দ্ৰ আৰু বৃহস্পতিৰ গল্প এটিয়ে দিয়ে। দেৱগুৰু বৃহস্পতিয়ে ইন্দ্ৰক শব্দ শিকাইছিল। কিন্তু সহস্ৰ বছৰ হৈ গ'ল বৃহস্পতিয়ে ইন্দ্ৰক শব্দ শিকাই শেষ কৰিব নোৱাৰিলে। এই আখ্যানে অতীতৰ শব্দ সংগ্ৰহৰ পৰম্পৰালগতে শব্দৰ যে সীমা নাই ইয়াৰ ইংগিত দিছে। যাক্সৰ আগতে শব্দপাৰায়ণৰ কথা পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যত পোৱা যায়। শব্দপাৰায়ণ শব্দৰ তালিকাহে। যাক্সৰ নিকন্তত সংস্কৃত শব্দক নাম, ক্ৰিয়া, উপসৰ্গ আৰু অব্যয়

(৫) অভিধান-তত্ত্ব

এইকেইটা ভাগত ভাগ কৰিছে। ইয়াৰ পিছৰ চেষ্টা হ'ল - শব্দানুশাসন। ইয়াতো শব্দক এক আধাৰস্বৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে। এই প্ৰসংগত পতঞ্জলিৰ উক্তিও মন কৰিবলগীয়া, তেওঁক ভাষাক শব্দবসিক বুলিছে। প্ৰাচীন যুগৰ এনে উক্তি আৰু প্ৰযত্নই - শব্দ-সংগ্ৰহ কৰা আৰু শব্দৰ যে ভাষাৰ কেঁচা সামগ্ৰী সেই কথাৰ ইংগিত বহন কৰিছে। তদুপৰি নিকন্তকাৰসকলে শব্দৰ গঠন বিশ্লেষণ নকৰিলে শব্দৰ বিশ্লেষণ অসম্পূৰ্ণ বুলি ভাবিছিল। শব্দ-সংগ্ৰহত তেওঁলোকে ব্যৱহাৰক গুৰুত্ব দিছিল আৰু ব্যৱহাৰৰ আধাৰতহে শব্দ-সংগ্ৰহ সম্ভৱ বুলি ভাবিছিল।

৭. Albert, H. Marckwardt, "Dictionaries and the English Language" নামৰ প্ৰবন্ধ *English Journal*, 52, 1963, P. 344 ত প্ৰকাশিত।

৮. এবং হি অৱশ্যে, বৃহস্পতিবিশ্বাস দিবাং বৰ্ষসহস্ৰ শব্দপাৰায়ণং প্ৰোবাচ। নাভং জগাম। পম্পশা।

অভিধানৰ সংজ্ঞা

এখন অভিধানে ভাষাটোৰ সামগ্ৰিক ছবি এটা কেমেৰাৰ দৰে ধৰি ৰাখিব পৰা হ'ব লাগে। ভাষাৰ প্ৰতিচ্চিত্ৰৰ লগতে অভিধানে সমাজ আৰু জীৱনকো উদঙাই দেখুৱায়। সমাজৰ যেনেকৈ অন্ত নাই, শব্দৰো অন্ত নাই, এনে অনন্ত গতিযুক্ত সমাজ আৰু শব্দৰ দৰে অভিধানৰ উদ্দেশ্যও অনন্ত। সেয়েহে অভিধানৰ সংজ্ঞাও বহুত। বহুতৰ মাজৰপৰা তলত কেইটামান উল্লেখ কৰা হ'ল -

- ১ diksha-ner-ê, is the term most frequently used in English to designate a reference book that gives chiefly linguistic information about a set of form (words, names, phrases, abbreviations and symbols, prefixes, suffixes, and other word elements) listed in a systematic way usually in alphabetical order^৯
- ২ A book dealing with the words of a language, so as to set forth their orthography, pronunciation, signification, or atleast some of these. The words are arranged in some stated order, now usually alphabetical, a word book, vocabulary, lexicon.^{১০}
- ৩ A dictionary is a syntectically arranged list of socialized linguistic forms compiled from the speech habits of a given speech community and commented on by the author in such a way that the qualified reader understands the meaning.^{১১}
- ৪ . . . to mean a record of the spellings, pronunciations, meanings and origins of words.^{১২}

ওপৰৰ কেয়োটা সংজ্ঞাৰ মূল কথা হ'ল - বৰ্ণানুক্ৰমত সজোৱা প্ৰসংগ গ্ৰন্থখনত ভাষাটোৰ সম্পূৰ্ণ বৰ্ণনামূলক তালিকা থাকিব লাগিব। গতিকে কোনো

- ৯ Encyclopaedia Americana, International edition, Vol. A-G.
- ১০ The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles, Vol. 1, (A-N).
- ১১ C. C. Berg, "Report on the need for publishing dictionary" নামৰ প্ৰবন্ধ L. Zgusta, Manual of Lexicography গ্ৰন্থৰ পাতনিৰপৰা উদ্ধৃত।
- ১২ C. L. Barnhard, "What makes a dictionary authoritative" in Theory and Method in Lexicography, Western and Non-Western and Non-Western Prospective ed. L. Zgusta, 1980 P 34

ভাষাৰ শব্দসমগ্ৰ বৰ্ণানুক্ৰমত সজাই উচ্চাৰণ, আখৰ-জোঁটনি, অৰ্থ আৰু ব্যুৎপত্তি প্ৰদৰ্শন কৰা প্ৰসংগ পুথিকে সাধাৰণভাৱে অভিধান বুলিব পাৰি। কিন্তু সংজ্ঞাটোৱে সকলো দিশ সামৰি ল'বপৰা নাই। কিয়নো পাৰিভাষিক শব্দকোষ, চিকিৎসা-বিজ্ঞান, সমাজবিজ্ঞান আদি বিষয়ৰ শব্দকোষক উল্লিখিত সংজ্ঞাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰি। সেয়ে সংজ্ঞা নিকপণৰ কাৰণে তলত পাঁচোটা উপাদান উত্থাপন কৰা হৈছে - যাতে এটা সংজ্ঞা নিকপণ কৰিবপৰা হয়।

- ১ কোনো ভাষাৰ শব্দসমূহৰ বৰ্ণনা আৰু ব্যাখ্যাৰ লগত অভিধানৰ সম্পৰ্ক বিশ্লেষণ।
- ২ কোনো ভাষাৰ শব্দ-সমগ্ৰ বা এটা শব্দৰ বা বিষয়ৰ বৰ্ণনা।
- ৩ অভিধানত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা অৰ্থাৎ ভাষাৰ ব্যাখ্যাৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা (Metalanguage)।
- ৪ অভিধান-প্ৰণয়নৰ একক ভিত্তি হ'ল বিভক্তিযুক্ত শব্দ (Lexeme)।
- ৫ যাৰ কাৰণে অভিধান যুগুত কৰা হ'ব তেওঁলোকৰ ব্যৱহাৰত অহাকৈ গুৰুত্ব দিয়া।

প্ৰথম উপাদানটো অভিধান-তত্ত্ব বিষয়ক। আভিধানিকৰ কাম হ'ল বিশেষ প্ৰক্ৰিয়াৰে ভাষাটোৰ স্পষ্ট ছবি এখন উত্থাপন কৰা - তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে তেওঁ সন্মুখীন হোৱা সমস্যাটো হ'ল - গ্ৰহণ-বৰ্জনৰ সমস্যা। কোনবোৰ গ্ৰহণ কৰা হ'ব কোনবোৰ বৰ্জন কৰা হ'ব? তদুপৰি প্ৰত্যেক ভাষাৰ মান্য ৰূপ লৈও সমস্যা আছে। একে ভৌগোলিক পৰিবেশত কোনো জনসমষ্টিৰ মাজত মান্য ৰূপত চলি থকা এটা শব্দ আন জন - সমষ্টিত মান্য বুলি গ্ৰহণীয় নহ'বও পাৰে। যেনে :- / পৰা/পৰসৰ্গ (কাকতি), /পৰা/দুৰত্ব, পিছত স্বকবেদতো দুৰত্ব অৰ্থত পৰা আছে (ওঁ বৈশ্যানৰো ন উভয়ে অপ্ৰয়াতু পৰোৱত, স্বক ১/১০৪/৫)। প্ৰাগ্ সম্প্ৰদায়ৰ মতে (Prague School) মতে কোনো ভাষাৰ মান্য-প্ৰক্ৰিয়াটো ভাষা-সম্প্ৰদায়ৰ পৰিবেশ সাপেক্ষ। বিভিন্ন পৰিবেশত শব্দৰ প্ৰয়োগ পৰিসৰৰ (Range of application) আৰ্হিৰ আধাৰত মান্য ৰূপ নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। যেনে :- সম্ভাষণ জ্ঞাপনত প্ৰেৰকে ভাল বুলি ক'লে গ্ৰাহকে আৰ্থিক অৱস্থা বা স্বাস্থ্যৰ ভাল-বেয়া সুধিছে বুলি নাভাবে, আৰু উত্তৰো আশা নকৰে। এবাৰ এজন পৰ্যটকক বন্ধুৱে বাটত লগা পাই I'll see later বুলি কৈ গুচি গ'ল। পৰ্যটকজনে Edward T. Hall ক ৰ'ব দুঃখেৰে কৈছিল - I kept expecting to see him but the later never came. তেনেকৈ গঠনৰ ফালৰপৰাও অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। অসমীয়া বাক্য < বিশেষ্য শব্দগুচ্ছ (বি.শ.) (Noun Phrase) আৰু ক্ৰিয়া শব্দগুচ্ছ (ক্ৰি.শ.) (Verb Phrase) অৰ্থাৎ

ক্রি.শ. পৰিপূৰক কেতিয়াবা থাকে কেতিয়াবা নাথাকে - এই কথাও বিতং কপত বিচাৰ কৰিব লাগিব। তেনেহ'লে দুটা কথা ইয়াত সাঙোৰ খাই আছে - (১) শব্দৰ কপকাত্মক ধৰ্ম, (২) সাংস্কৃতিক ধৰ্ম। F. D. Saussure ৰ মতে প্ৰথমটো *langue* দ্বিতীয়টো *Parole*। কপকাত্মক ধৰ্মৰ ফলস্বৰূপে / ঘৰচীয়া / শব্দটো গৃহ + চি < তা + ই < ইক + আ < আক - এনে ব্যাখ্যা হ'ব পাৰে। কিন্তু কিছুমান শব্দৰ অৰ্থ এনে ধৰ্মই দিব নোৱাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে বন্ধন কাৰ্যৰ লগত জড়িত কেইটামান শব্দৰ কথাই ক'ব পাৰি। এনেধৰণৰ কিছুমান শব্দ কপকাত্মক ধৰ্মৰ যোগেদি ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। নিৰ্দিষ্ট স্থিতিৰ আধাৰতহে বিচাৰ কৰিব পাৰি। পানী, জুই, তেল, ভাপ আদি ব্যৱহাৰৰ আধাৰত সিজোৱা, ভজা, পোৱা, পাতত দিয়া, সিদ্ধ কৰা, খৰিকাত দিয়া আদি শব্দৰ অৰ্থ নিষ্পত্তি হ'ব পাৰে। তদুপৰি ভাষাৰ অভিযোজনৰ কাৰণে কপকাত্মক আৰু সাংস্কৃতিক ধৰ্মৰ লগত বৌদ্ধিক কৰ্মণো অপৰিহাৰ্য। যেনে :- / সতা / আক / সঁতা / , সময় বুজাবৰ কাৰণে / সতা / আক লালী বৰষুণ বুজাবলৈ / সঁতা / ব্যৱহাৰ হয়। এই ক্ষেত্ৰত ব্যুৎপত্তিৰ যোগেদি আখৰ-জোঁটনি নিকপিত হ'ব। বেদত / সত্ৰ / শব্দই ইংৰাজী *session* বুজায়, সেয়ে দস্ত-ত- হ'ল, কিন্তু অনুনাসিকত্ব সম্পৰ্কে অভিধানিকে নিজে সিদ্ধান্ত কৰিব লাগিব। কোনো ভাষা সম্প্ৰদায়ে ভাষাৰ সাংস্কৃতিক ধৰ্ম পৰম্পৰা ক্ৰমে লাভ কৰে। তদুপৰি বক্তাই কোৱা প্ৰতিটো বাক্য ব্যাকৰণৰ নিয়ম-নীতিৰ এক অভিন্ন সৃষ্টি। লিখা-পঢ়া নজনা বক্তাবো ব্যাকৰণৰ আভ্যন্তৰীণ সু-সমঞ্জস্য থাকে - সেয়ে ভাষা-বিজ্ঞানীসকলে ভাষাৰ মান্য-কপ ভাষা সম্প্ৰদায়ৰ কৰ্তৃত্বত নিকপিত হয় বুলি ভাবে। অসমীয়া ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো এনে পৰিৱেশ সৃষ্টি হৈছিল - ব্ৰনসনৰ অভিধান *A Dictionary in Assamese and English (DAE)* ৰ অন্যতম ভিত্তি "The lips of the people"। তেওঁ ভাষা সম্প্ৰদায়কে মান্যকপনিকপক বুলি ভাবিছিল। এনে দৃষ্টিভঙ্গী সাম্প্ৰতিক কালৰ ভাষা-বিজ্ঞানীয়েও স্বীকাৰ কৰে।^{১৭} OED এ অভিধানিকৰ মান-নিকপণৰ কৰ্তৃত্ব আছে বুলি ভাবে। সম্পাদকজনেই অভিধানৰ স্থপতিবিদ। প্ৰত্যেকটো শব্দত এই স্থপতিবিদগৰাকীৰ বৌদ্ধিক প্ৰভাৱ থাকে। এওঁৰ পাণ্ডিত্যই অভিধানখনক সুস্বয় কপ দিব পাৰে।

(১৮) দ্বিতীয়তে কোনো অভিধানেই সংগ্ৰহিত ভাষাৰ সকলো শব্দ সামৰি ল'ব নোৱাৰে। সেয়ে বহুক্ষেত্ৰত অভিধান শব্দ নিৰ্বাচনস্বৰূপ হৈ পৰে আৰু ভাষা-

১৭ M. Bronson, DAE, 1887, P. II

১৮ R.R.K. Hartmann; Dictionary and Their User, 1979, P. 2

বিজ্ঞান আৰু অন্যান্য উপাদানৰ মাজত প্ৰভেদ বিচাৰি উলিয়াবলৈ টান হয়।

তৃতীয়তে অভিধানিকৰ খেয়াল মতে অভিধানৰ ভাষা হ'ব নোৱাৰে অতিশয় মিতব্যয়ী কপত ধ্বনি, কপ অৰ্থ আদি বৰ্ণনাত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা সংযত আৰু সংহত হ'ব লাগিব আৰু অভিধানখনত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাটোৰ প্ৰত্যেকটো শব্দ অভিধানৰ যথাস্থানত ঠাই পাব লাগিব।

চতুৰ্থ উপাদানটো F. D. Saussure ৰ ধাৰণাৰ আধাৰত বিচাৰ কৰিব পাৰি। তেওঁ দুটা আৰ্হি দেখুৱাইছে - (১) শব্দৰ চাক্ষুস বা বাহ্যিক কপ আৰু (২) অৰ্থতাত্ত্বিক উপাদান। আৰ্হি (১) ৰ / শিশু / শব্দ আৰ্হি (২) ত প্ৰাপ্তবয়স্কৰ ধাৰণাটো বিয়োগাত্মক, অৰ্থাৎ শিশুৰ মানেটো হ'ল - + মানুহ, কিন্তু - প্ৰাপ্তবয়স্ক। সকলো শব্দৰ ক্ষেত্ৰত এই ধাৰণাৰ আৰ্হি প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি, যেনে :- / পাৰ (অ) / শব্দৰ চাক্ষুস কপ একে হ'লেও অৰ্থ বহুত হ'ব পাৰে। গতিকে একে শিতানতে অন্তৰ্ভুক্ত হ'বনে? (শিতান শব্দ দ্ৰ.)।

পঞ্চম উপাদানটোত চাৰিটা কথা সোমাই আছে - (১) তথ্য, (২) প্ৰয়োগ, (৩) ব্যৱহাৰ কৰোঁতা, (৪) উদ্দেশ্য। এই কেয়োটা উপাদান লৈ স্নাতক পৰ্যায়ৰ ৫০ জন ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত কিছুমান প্ৰশ্ন দি পৰীক্ষা কৰাত দেখা গ'ল - ৫ জন ছাত্ৰই এখনো অভিধান নাই বুলি স্বীকাৰ কৰিলে। শতকৰা ৫০ জনে *The Pronouncing Anglo-Assamese Dictionary* খন ব্যৱহাৰ কৰে, ৬২ শতাংশই সপ্তাহত একাধিকবাৰ অভিধান ব্যৱহাৰ কৰে, ৩২ শতাংশই মাহেকত দুবাৰ, ৮৮ শতাংশই লিখোঁতে অভিধান ব্যৱহাৰ কৰে, ৮০ শতাংশই আখৰ-জোঁটনি চাবলৈ, ৯৩ শতাংশই অৰ্থ বিচাৰে।

ওপৰৰ এই পাঁচোটা উপাদান সামৰিব পাৰিলেহে অভিধানৰ সংজ্ঞা এটা নিখুঁতকৈ দিবপৰা সম্ভৱ হয়, তথাপি ক'ব পাৰি - বৰ্ণানুক্ৰমত সজোৱা ভাষাৰ শব্দসমগ্ৰৰ প্ৰসংগ গ্ৰহণ অভিধান।

প্ৰকপাত্মক শ্ৰেণীবিভাগ (Typological classification) :- প্ৰকপাত্মক শ্ৰেণীবিভাগৰ সহায়ত অভিধানৰ পৰিকল্পনা কৰিবলৈ সহজ হয়। কিন্তু এখন অভিধানক এটা শ্ৰেণীতে আৱদ্ধ কৰি ৰাখিব নোৱাৰি - উদাহৰণ স্বৰূপে হেমকোষ, চন্দ্ৰকান্ত অভিধানেই যথেষ্ট। ৰুচ পণ্ডিত L. V. Shcherba ^{১৯} ই ১৯৪০ চনত প্ৰথম অভিধানৰ প্ৰকপাত্মক শ্ৰেণীবিভাগ কৰি দেখুৱাইছিল। এই শ্ৰেণীবিভাগৰ মূল ভিত্তি আছিল ছয় প্ৰকাৰৰ বিৰোধ -

- ১ আদৰ্শ অভিধান কনাম সন্দৰ্ভ অভিধান
- ২ বিশ্বকোষ কনাম অভিধান

১৯ L. Zgusta, *Manual of Lexicography*, 1971 PP 197-21 আৰু F. W. Householder and Sol Saporta ed. *Problems in Lexicography (PL)* 1962 PP 3-24

অভিধান-তত্ত্ব

- ৩ সামান্য বনাম অৰ্হিতি (Concordance) অভিধান
- ৪ প্রচলিত বনাম অধিবিদ্যাত্মক
- ৫ সংজ্ঞা বনাম অনুবাদ
- ৬ ঐতিহাসিক বনাম অনৈতিহাসিক

Shcherba ৰ শ্ৰেণীবিভাগে সকলো অভিধানক সামৰিব পৰা নাই । তদুপৰি তেওঁ ইতিমধ্যে থকা অভিধানবোৰক অৱলম্বন কৰিহে শ্ৰেণীবিভাগ কৰিছে । Sebeok এ ১৭ টা বিশেষ বৈশিষ্ট্যৰে অভিধানৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰি দেখুৱাইছে ।^{১৬} কিন্তু তেওঁৰ শ্ৰেণীবিভাগ এটা ভাষাক লৈহে হৈছে । ১৯৫৯ চনত প্ৰথম প্ৰকাশ হোৱা Malkeil ৰ শ্ৰেণীবিভাগেই বিজ্ঞানসন্মত বুলি ধৰা হয় ।^{১৭} তেওঁৰ শ্ৰেণীবিভাগ সংশোধিত ৰূপত ইণ্ডিয়ানা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অভিধান-তত্ত্বৰ অধিবেশনত উত্থাপন কৰা হয় আৰু P. L. গ্ৰন্থত প্ৰবন্ধটো প্ৰকাশ হয় । তেওঁ বিভাজনৰ মূল সূত্ৰ হ'ল -

- ১ পৰিসৰ (Range)
- ২ আকৃতি বা বিধিনিয়ামক (Perspective)
- ৩ উপস্থাপন (Presentation)

পৰিসৰ অনুযায়ী অভিধানক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি -

(১) অন্তৰ্ভুক্তিৰ ঘনত্ব (Density of entries) অৰ্থাৎ ভাষাটোৰ কিমানখিনি শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব ? প্ৰত্যেক অন্তৰ্ভুক্তিত কিমান অৰ্থ থাকিব ? জতুৱা ৰূপবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'বনে ? (২) কেইটা ভাষা জড়িত হ'ব অৰ্থাৎ একভাষী, দ্বি-ভাষী, ত্ৰি-ভাষী, চতুৰ্ভাষী নে বহুভাষী । (৩) শব্দ উৎপাদনমূলক সমলৰ কিমান একত্ৰিকৰণ হ'ব আৰু নামবাচক শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত হ'বনে ?

আকৃতিৰ আধাৰত এনেকৈ অভিধানক শ্ৰেণীবিভাগ কৰিব পাৰি -

(১) বৰ্ণনাত্মক নে ঐতিহাসিক, (২) শব্দবোৰ কেনেকৈ সজোৱা হ'ব অৰ্থাৎ বৰ্ণনাক্ৰম, অৰ্থক্ৰম নে আনুসংগিক ৰূপত ।

উপস্থাপন কেনেকৈ কৰা হ'ব ? কেৱল সংজ্ঞা নে উদাহৰণ, চিত্ৰ আদি থাকিব ? বিশেষ বৈশিষ্ট্য কি হ'ব ?

প্ৰকৃতিগত শ্ৰেণীবিভাগৰ এই নীতি অভিধান-প্ৰণয়নৰ পথ নিৰ্দেশক বুলি বিবেচনা কৰা হয় । কিয়নো অভিধানৰ শ্ৰেণী অনুযায়ী সমগ্ৰ পৰিকল্পনা নিয়ন্ত্ৰিত হয় । গতিকে অভিধান যুগুত কৰিবলৈ পৰিকল্পনা কৰাৰ আগতে শ্ৰেণীবিভাজনৰ কথাটো মনত ৰাখিব লাগিব । কিন্তু অসমীয়া অভিধানক শ্ৰেণীবিভাগ কৰিবপৰা নাযায় ।

১৬ Thomas A. Sebeok *Materials for a Typology of Dictionaries*, 1962, P. 364.

১৭ Yakov Malkiel *"A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features"*, P.L. 1962, পৃ. ৩-২৪.

দ্বিতীয় অধ্যায়

অভিধান-প্ৰণয়নৰ কৌশল : এখন অভিধান সমল সংগ্ৰহ, শব্দৰ সাধন, উদ্ধৃতি, অন্তৰ্ভুক্তি, প্ৰকৰণ ৰচনাৰ মাজেদি পাঠকৰ কাষ চাপে । কেয়োটা স্তৰৰ বাস্তৱ ৰূপায়ণ আৰু আদৰ্শ অভিধানখন যুগুত কৰিবৰ কাৰণে নিখুঁত পৰিকল্পনা যুগুতাই উলিয়াব লাগিব । পৰিকল্পনাৰ কাৰণে আকৌ প্ৰস্তুতিবো প্ৰয়োজন । সেয়ে তলত দিয়া স্তৰকেইটাৰ মাজেদি আগ বাঢ়িবলৈ যত্ন কৰিব লাগে -

- (১) প্ৰস্তুতি আৰু আঁচনি
- (২) সম্পাদনা
- (৩) পাণ্ডুলিপি ছপাৰ উপযোগী কৰা

এয়া পানী নসৰকা স্তৰ নহয় । তিনিওটা স্তৰ পৰস্পৰ সম্পৰ্কযুক্ত । প্ৰথম স্তৰত পৰিকল্পনা, সমল সংগ্ৰহ আৰু অন্তৰ্ভুক্তি ; দ্বিতীয় স্তৰত শিতান-শব্দ নিৰ্বাচন, উচ্চাৰণ, ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদ, উদ্ধৃতি আৰু তৃতীয় স্তৰত শব্দবোৰৰ আখৰৰ জোখ নিৰ্দেশ, আখ্যায়লী, পাতনি, পঢ়ুৱৈ নিৰ্দেশিকা আদি যুগুত ।

প্ৰস্তুতি আৰু আঁচনি : অভিধান এখন যুগুত কৰোঁতে সময় দীৰ্ঘম্যাদী হ'ব নে হুস্ম্যাদী হ'ব নিৰ্দিষ্ট কৰি ল'ব লাগিব । কিয়নো পৃথিৱীত কোনো অভিধানেই পৰিকল্পিত সময় আৰু বাজেটৰ ভিতৰত হোৱা নাই, যেনে :

অভিধানৰ নাম	প্ৰস্তুতিৰ সময়	প্ৰকৃত সময়
অক্সফোৰ্ড ইংৰাজী অভিধান	১৩ বছৰ	৩৯ বছৰ
ডাছ অভিধান	২৫ বছৰ	৬৫ বছৰ
চুইডিছ অভিধান	১২ বছৰ	৬৫ বছৰ
ডেনিছ অভিধান	১২ বছৰ	৪৯ বছৰ

তেনেকৈ ৰেবষ্টাৰৰ তৃতীয়খন অভিধান (W³) ৭৫৭ সম্পাদকীয় কৰ্ম বছৰ লাগিছিল । সেইকাৰণে অভিধান যুগুত কৰিবলৈ যোৱাৰ আগতে বিস্তৃতভাৱে আঁচনি যুগুতাই উলিয়াব লাগে ।

খচৰা আঁচনিখন যুগুত কৰাৰ আগতে অভিধানখন কেনেকুৱা হ'ব ? কাৰ কাৰণে কৰা হ'ব ? আৰু কিমান দিনৰ ভিতৰত সম্পূৰ্ণ কৰা হ'ব ? এই কেয়োটা কথাৰ নিশ্চিত সিদ্ধান্ত কৰি ল'ব লাগিব । কিয়নো অভিধানৰ আকাৰ, উদ্দেশ্য, শ্ৰেণী আৰু সময় অনুযায়ী পৰিকল্পনা বেলেগ হ'ব । আঁচনি যুগুত কৰোঁতে সততে মনত ৰাখিবলগীয়া আন এটা প্ৰয়োজনীয় কথা হ'ল - অভিধানখনৰ সমল কেনেকুৱা হ'ব ? ক'বপৰা সংগ্ৰহ কৰা হ'ব ? কি নীতিৰ

অভিধান-তত্ত্ব

আধাৰত সংগ্ৰহ কৰা হ'ব ? এয়াও আকৌ নিৰ্ভৰ কৰে অভিধানৰ আকাৰ, উদ্দেশ্য আৰু শ্ৰেণীৰ ওপৰত। যি ভাষাৰ অভিধান যুগুত কৰা হ'ব সমল সংগ্ৰহৰ ক্ষেত্ৰত সম্পাদকৰ দক্ষতা থাকিব লাগিব। তদুপৰি ভাষা গতিশীল। সেয়েহে উপভাষা বা ওচৰা-উচৰিকৈ থকা অন্য ভাষা-ভাষীলোকৰ পাৰস্পৰিক ব্যৱহাৰিক সম্পৰ্কই ভাষাত প্ৰভাৱ পেলায়, আনকি কিছুমান শব্দৰ সঘন ব্যৱহাৰো হয়; তদুপৰি দোভাষীস্থিতি (diglossia) পৰিৱেশ থাকেই। গতিকে এনেকৈ সংক্ৰমণ হোৱা শব্দবোৰ অভিধানলৈ আহিব নে নাহে? উদাহৰণস্বৰূপে অসমৰ বিবিধ উপভাষাৰ বহুত শব্দ মান্য অসমীয়া ভাষাত ব্যৱহাৰ হয়। সেই শব্দবোৰ বহু অসমীয়া অভিধানত ঠাই পাব লাগে নে নালাগে? তেনেকৈ বিবিধ জনগোষ্ঠীৰ বহুত শব্দ মান্য অসমীয়াত সততে ব্যৱহাৰ হয় আৰু ভাষাটোত বৰপীৰা পাৰিও বহিছে - সেই শব্দবোৰ একা? এনে অৱস্থাত শব্দৰ সাংস্কৃতিক পটভূমি আৰু সঘন ব্যৱহাৰ (Frequency count) লক্ষ্য কৰিব লাগে, লগতে জনগোষ্ঠীৰ যিসকল খ্যাতনামা লেখকে সৃষ্টিশীল সাহিত্য বিশেষকৈ উপন্যাস ৰচনা কৰিছে - সেইসকলে ব্যৱহাৰ কৰা শব্দৰ পৰিসংখ্যা যুগুতাই উলিয়াব লাগে। কিয়নো ভাষাৰ কালিকা সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ মাজতেই থাকে। সেয়েহে কোনো ভাষা ভালকৈ জানিবলৈ হ'লে সেই ভাষাৰ উপন্যাস পঢ়িব লাগে বুলি ভাষা-বিজ্ঞানীয়েও দঢ়াই দঢ়াই কৈ গৈছে। গতিকে সৃষ্টিশীল সাহিত্যত সঘনে ব্যৱহাৰ হোৱা জনগোষ্ঠীৰ ভাষাৰ শব্দ অসমীয়া অভিধানত ঠাই দিয়াটো বিজ্ঞানসন্মত আৰু সাংস্কৃতিক দিশৰপৰা ই এক নৈতিক দায়িত্ব। এই স্তৰতে সিদ্ধান্ত কৰিব লাগিব ভাষাটোৰ বৰ্ণনামূলক ৰূপটোৰ শব্দ নে অতীতত ব্যৱহৃত ৰূপ, খণ্ডবাক্য, জতুৱা ৰূপ, অচলিত শব্দ, মিশ্ৰ শব্দ, মুণ্ডমাল শব্দ, অপশব্দ আদি অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব। দোভাষী স্থিতি (diglossia) অৱস্থাত কি ভূমিকা লোৱা হ'ব? এই স্তৰতে গোটেই কথাখিনিৰ নিশ্চিত সিদ্ধান্ত কৰিহে সমল সংগ্ৰহত আগ বাঢ়িব লাগে। কিয়নো কাম হাতত লৈ আগ বঢ়াৰ পিছত সিদ্ধান্ত পৰিবৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ নহ'ব। সম্পাদনা সমিতিৰ বৈঠকত এই সম্পৰ্কে লিখিত নিৰ্দেশিকা যুগুতাই উলিয়াব লাগে। কিয়নো এজনৰ অনুপস্থিতিত আনজনে একে ধৰণে কাম কৰিব পাৰে।

সমল-সংগ্ৰহৰ উৎস : অভিধান অনুযায়ী সমল-সংগ্ৰহৰ উৎস বেলেগ বেলেগ। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ উপযোগীকৈ যুগুত কৰা অভিধানৰ সমল-সংগ্ৰহৰ উৎস হ'ব পাঠ্যপুথি, ৰচনা কিতাপ, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে লিখা শব্দ; তেওঁলোকে সঘনে ব্যৱহাৰ কৰা শব্দ হ'ব পাৰে। দ্বি-ভাষীক অভিধানৰ কাৰণে ভাষাত ইতিমধ্যে থকা একভাষী অভিধান এখন সমল হ'ব পাৰে। এখন সংক্ষিপ্ত আদৰ্শ অভিধানৰ কাৰণে সমল-সংগ্ৰহৰ উৎস হ'ল - প্ৰথিতযশা লেখকৰ সৃষ্টিশীল সাহিত্য, বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যা

অভিধান-তত্ত্ব

সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ, বুৰঞ্জী, দৰ্শন আদিৰ উপৰি আলোচনী এটা প্ৰধান মাধ্যম। আলোচনী একোখন এটা ভাষাৰ বৰ্ণনামূলক ৰূপটোৰ নিদৰ্শন। আলোচনীৰ যোগেদি ভাষাৰ আলহী শব্দবোৰ, পুৰণি শব্দৰ নতুন অৰ্থত প্ৰয়োগ আদি পোৱা যায়। তেনেকৈ আকাশবাণী, দূৰদৰ্শন আদিত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাও সমল-সংগ্ৰহৰ উৎস হ'ব পাৰে। সাধাৰণতে ভাষাৰ কথিত আৰু সাহিত্যিক ৰূপক সমল-সংগ্ৰহৰ উৎস বুলি ভবা হয়। সাহিত্যিক সমল হ'লে বৰ্ণানুক্ৰমত কাৰ্ডত গ্ৰন্থপঞ্জী যুগুতাই ল'ব লাগে। গ্ৰন্থপঞ্জীত তলত দিয়া সন্ত্ৰেদবোৰ পাবলৈ যত্ন কৰিব লাগে -

- (১) লেখক আৰু চন-তাৰিখ
- (২) কিতাপৰ নাম, ৰচনা কাল
- (৩) বিষয়বস্তুৰ চমু বিৱৰণ
- (৪) পাণ্ডুলিপি নে ছপা কিতাপ, পৃষ্ঠা সংখ্যা, পাণ্ডুলিপি হ'লে চন নিৰ্দেশ
- (৫) প্ৰকাশক / প্ৰকাশন প্ৰতিষ্ঠানৰ নাম, মূল্য, চন-তাৰিখ
- (৬) দুৰ্লভ পাণ্ডুলিপি বা দুৰ্লভ গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত - পুথিভঁৰাল বা গৰাকীৰ নাম-ঠিকনা

মৌখিক ৰূপত থকা সমল-সংগ্ৰহ জটিল কাম। বিষয় ভেদে মৌখিক সমল-সংগ্ৰহত বেলেগ বেলেগ লোকক নিয়োগ কৰিব পাৰি। প্ৰত্যেক শব্দ বেলেগ বেলেগ কাৰ্ডত সংগ্ৰহ কৰি সূচী তৈয়াৰ কৰি ল'ব লাগে।

এখন বিস্তৃত অসমীয়া অভিধানৰ কাৰণে সমল-সংগ্ৰহৰ উৎস তলত দিয়া হ'ল -

- (১) পূৰ্বৱৰ্তী অভিধান, শব্দকোষ
- (২) খ্যাতনামা লেখকৰ ৰচনা, যি এটা জাতিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পাৰে
- (৩) ভাষাটোৰ প্ৰথম লিখিত ৰূপ, অনুশাসন, প্ৰাচীন ৰূপ, (ইয়াৰ পাঠ-সমীক্ষা আৰু বিজ্ঞানসন্মতভাৱে পুথিবোৰ সম্পাদিত হ'ব লাগিব।)
- (৪) কথিত ৰূপ
- (৫) মৌখিক সাহিত্য
- (৬) খ্যাতনামা লেখকে ব্যৱহাৰ কৰা নব্যশব্দ
- (৭) চুবুৰীয়া ভাষা, উপভাষা বা জনজাতিৰ ভাষাৰপৰা সংক্ৰমণ হোৱা শব্দ
- (৮) (৭) ভাষা-ভাষীলোকে অসমীয়া ভাষাত ৰচনা কৰা সৃষ্টিশীল সাহিত্য
- (৯) চৰকাৰী সূচনা-পত্ৰ
- (১০) বিজ্ঞান, প্ৰযুক্তিবিদ্যা সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ, প্ৰবন্ধ-পাতি
- (১১) প্ৰতিষ্ঠিত আলোচনী, অনুবাদ সাহিত্য

অভিধান-তত্ত্ব

- (১২) বিবিধ খেল, সংগীত, বাদ্য, ব্যৱসায় সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ
(১৩) সকলো ধৰণৰ সাহিত্য
(১৪) ক্ষেত্ৰ-অধ্যয়ন (Field Survey)

এইবোৰ থলবপৰা সমল-সংগ্ৰহ কৰোঁতে সদায় প্ৰামাণ্য সমল হ'ব লাগিব (evidential value)।

ইয়াৰ উপৰি সৰ্বসাধাৰণ লোকৰপৰাও সমল পাব পাৰি। Concise Oxford (COD) যুগুত কৰোঁতে Fowler Brothers এ এনেধৰণে যথেষ্ট সঁহাৰি পাইছিল। OED যুগুত কৰোঁতে ১৩০০ জনমান লোকৰপৰা প্ৰায় ২০ লাখমান উদ্ধৃতি সংগ্ৰহ কৰিব পাৰিছিল।^{১৮}

পূৰ্বৱৰ্তী অভিধানক সমলৰ উৎস বুলি ল'লে নকল কৰা নুবুজায়। ইংৰাজী অভিধানৰ জনক জনছনে Lexicon Technicum (John Harris, 1704), Lingua Britannica Reformata (Benjamin Martin, 1749), English-English Dictionary (Rober Cawdrey) আদিৰ অভিধানৰপৰা সমল লৈছিল। পূৰ্বৱৰ্তী অভিধানৰ শব্দ পৰৱৰ্তী অভিধানত থাকিবই; কিন্তু প্ৰকৰণ ৰচনা কোনো কাৰণতেই একে হ'ব নালাগে। তেনেকৈ উদ্ধৃতিতো সংযম হ'ব লাগে। John Harris ৰ Lexicon Technicum অভিধানখন উদ্ধৃতিৰ ভিত্তিত যুগুত কৰা হৈছিল; কিন্তু জনছনৰ অভিধানৰ উদ্ধৃতিৰ ভিত্তি আছিল - ১৫ শতাংশ শ্বেক্সপীয়েৰৰ, ১১ শতাংশ ড্ৰাইডেনৰ, ৫ শতাংশ মিল্টনৰ, ৫ শতাংশ এডিছনৰ, ৫০ শতাংশ বেকন, পোপ আৰু বাইবেলৰপৰা লৈছিল।

সমল-সংগ্ৰহত নিৰ্বাচনতকৈ সংগ্ৰহতহে গুৰুত্ব দিব লাগে। সাহিত্যৰপৰা সংগ্ৰহ কৰা সমলৰ ক্ষেত্ৰত সদায় মনত ৰাখিব লাগিব - Best writers are the most worth reading, so the most worth recording.^{১৯}

সম্পাদনা সমিতিৰ বৈঠকত অভিধানৰ লগত সংগতি ৰাখি সমল সংগ্ৰহৰ নীতি-নিৰ্দেশিকাৰ লগতে কাৰ্ডৰ আৰ্হিও প্ৰস্তুত কৰি ল'ব লাগে। কাৰ্ড ছপা কৰি, পাৰিলে বিভিন্ন ৰঙৰ কাগজ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। অভিধান অনুযায়ী কাৰ্ডৰ আৰ্হি বেলেগ বেলেগ হ'ব। Deccan College Post Graduate and Research Institute ৰ - An Encyclopaedic Dictionary of Sanskrit on Historical Principle ৰ কাৰ্ডৰ আৰ্হি দেখিছিলোঁ। তাত গোট খোৱা কাৰ্ডত অকল অভিধানৰ তথ্যই নাই সমগ্ৰ ভাৰতীয় জীৱন যেন সেই কাৰ্ডৰ মাজত সোমাই আছে। অভিধান ছপা হৈ প্ৰকাশ পোৱাৰ পিছতো কাৰ্ডসমূহ জাতীয় সম্পদৰ দৰে সংৰক্ষণ কৰিব লাগে। তলত অসমীয়া-ইংৰাজী অভিধান এখনৰ আৰ্হি-কাৰ্ড প্ৰস্তুত কৰা হৈছে।^{২০}

১৮ Whittaker, Kenneth, Dictionaries, 1966, P 31

১৯ R.R.K Hartmann, Lexicography Principle and Practice, 1983, P. 18.

২০ R. A. Singh, An Introduction to Lexicography, 1982, P 42, গ্ৰন্থৰ সহায়ত

অভিধান-তত্ত্ব

কাৰ্ডৰ আৰ্হি অসমীয়া-ইংৰাজী অভিধান

অসমীয়া আখৰ-জোঁটনি	ইংৰাজী অৰ্থ
উচ্চাৰণ দল বিশ্লেষণ / আই.পি.এ.	অসমীয়া অৰ্থ
ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদ প্ৰসংগ	

সাহিত্যিক সমল হ'লে - উদ্ধৃতি, কিতাপৰ নাম, পৃষ্ঠা সংখ্যা, চন-তাৰিখৰ ফটো কপি কৰি ল'ব লাগে। আগৰ অভিধানত এই কামটো টোকাৰ যোগেদি কৰা হৈছিল। এইটোও অৱশ্যে অভিধানৰ আকাৰ, উদ্দেশ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। বিস্তৃত অসমীয়া অভিধানত এনে সমল-সংগ্ৰহ কৰোঁতে অব্যৱহৃত বা নিকট পৰিৱেশেই (Immediate environment) নহয় সমগ্ৰ ছেদটো সংগ্ৰহ কৰিব লাগে। কাৰ্ড ব্যৱহাৰ কৰোঁতে তলৰ কথাকেইটা মনত ৰাখিব লাগে -

- (১) টোকাৰ আৰ্হিত তথ্য সংগ্ৰহ কৰিব লাগে।
- (২) টোকা চুটি আৰু স্পষ্ট হ'ব লাগে, যাতে প্ৰস্তাৱিত অভিধানত টোকাই বেছি ঠাই নলয়। দ্ব্যৰ্থবোধক টোকা বৰ্জনীয়।
- (৩) এখন কাৰ্ড এটা শব্দ নীতি গ্ৰহণ কৰিব লাগে।

ইয়াৰ উপৰি সমল-সংগ্ৰহৰ কাৰণে ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন কৰিবলগীয়া হ'লে একে কাৰ্ডকে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি, মাত্ৰ ওপৰস্থিৎস্বৰূপে অঞ্চলটোৰ নাম অন্তৰ্ভুক্ত কৰি ল'ব লাগে।

সমল-সংগ্ৰহৰ এটা কাৰ্যকৰী উৎস হ'ল ক্ষেত্ৰ-অধ্যয়ন। এই থলটি যদিও সমাজ-ভাষা-বিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত - ইয়াক অভিধানৰ পাঠসংগ্ৰহৰ এক প্ৰত্যক্ষ মাধ্যম বুলি বিবেচনা কৰা হয়।^{২১} বিস্তৃত অভিধানত অৰ্থ আৰু সময়ৰ অধিক ব্যয়লৈ লক্ষ্য ৰাখি উৎসটো অৱজ্ঞা কৰা হয়; কিন্তু ইয়াৰ কিছুমান সুবিধা আছে। যেনে :

২১ H. C. Wolfart, An Experiment in Automatic Inflexional Analysis, 1969, P 144

- (১) কিছুমান শব্দ আছে যিবোৰ সাহিত্যত ব্যৱহাৰ নহয় ; কিন্তু লোক জীৱনত ইয়াৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট, যেনে : চুমই (চুমইকৈ কুটিবা পচলা), গৰমলি, চৰাল-জবাব, অখলদাৰ, শিয়া (শিপা অৰ্থত), খাণ্ডৰি, গুণটি আদি।
- (২) কিছুমান শব্দৰ অৰ্থ সাহিত্যৰ মাজত পোৱা নাযায় ; কিন্তু জনমানসত ভিন্ন অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়। যেনে : ভাং বুজাবলৈ ভোলানাথ, কুকুৰা বুজাবলৈ বামপাৰ, মদ বুজাবলৈ বেদ টি আদি শব্দ। এনে ধৰণৰ শব্দ কেনেকৈ বিচাৰ কৰা হ'ব ?
- (৩) ভাষা, সম্প্ৰদায়ৰ মানসিকতা ক্ষেত্ৰ-অধ্যয়নে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে।
- (৪) শব্দৰ ব্যৱহাৰ বা প্ৰয়োগ পৰিসৰ অধ্যয়নৰ কাৰণে ক্ষেত্ৰ-অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে।

ক্ষেত্ৰ-অধ্যয়নত দুজন ব্যক্তি জড়িত হৈ থাকে - এজন অধ্যয়নকাৰী আনজন সংবাদ-জ্ঞাপক। সংবাদ-জ্ঞাপক পুৰুষ-মহিলা, শিশু, যুৱক যিকোনো হ'ব পাৰে। এওঁলোক ভাষা বিশেষজ্ঞ নহয় ; কিন্তু ভাষাৰ অন্তৰ্গত ব্যাকৰণ জানে। এই অধ্যয়নত দুটা কৌশল অৱলম্বন কৰা হয় - (১) নিৰীক্ষণ, (২) উত্থাপন। প্ৰথমটোত ভাষাবৈজ্ঞানিকে বস্তাই কোৱা কথা কেৱল লক্ষ্য কৰে ; ইয়াৰ যোগেদি বিচৰা তথ্য সদায় পোৱা নহ'বও পাৰে - কাৰণ কথা কওঁতে ৰূপ আৰু ধ্বনিৰেহে প্ৰাধান্য থাকে। গতিকে নিৰীক্ষণৰ যোগেদি শব্দৰ উচ্চাৰণ সম্পৰ্কেহে তথ্য পাব পাৰি। উত্থাপনত অধ্যয়নকাৰীয়ে প্ৰশ্ন সোধে তাৰ যোগেদি শব্দৰ আচৰণ, অৰ্থতত্ত্ব আয়ত্ত কৰিব পাৰি। মনত ৰাখিব লাগিব (১) সংবাদ-জ্ঞাপকৰ কথাই সত্য বুলি ধৰিব নালাগে, (২) সংবাদ-জ্ঞাপকে তেওঁক ভাষা সম্পৰ্কীয় প্ৰশ্ন সুধিছে বুলি ভুলতো যাতে অনুভৱ নকৰে।

অলিখিত ভাষাৰ সমল-সংগ্ৰহ কৰাটো জটিল। এনে অৱস্থাত ক্ষেত্ৰ-অধ্যয়নৰ সহায় ল'ব লাগে। সংবাদ-জ্ঞাপক পুৰুষ, মহিলা, বয়সস্থলোক, যুৱক-যুৱতী, আৰ্থিকভাৱে দুৰ্বল আৰু স্বচ্ছল, বিভিন্ন সামাজিক অৱস্থাৰ লোক হ'ব পাৰে। কিয়নো কিছুমান সমাজত কিছুমান শব্দ মহিলাই ব্যৱহাৰ কৰে, পুৰুষে নকৰে। তেনেকৈ নতুন চামৰ যুৱক-যুৱতীৰ মাজত নতুনকৈ সংক্ৰমণ হোৱা শব্দ যেনেকৈ পোৱা যাব, বয়সস্থসকলৰ মাজত পুৰণা, অচলিত আদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ পোৱা যাব। তদুপৰি যিটো ভাষাৰ অভিধান যুগুত কৰাৰ পৰিকল্পনা কৰা হ'ব - সেই ভাষাৰ চুবুৰীয়া ভাষাৰো শব্দৰ তালিকা যুগুতাই উলিয়াব লাগে। কোনো অৱস্থাত "মই নাজানো বা এনেকুৱা শব্দ নাই" আদি উত্তৰ পোৱা যায়। তেনে অৱস্থাত সংবাদ-জ্ঞাপকক বাৰে বাৰে তৎসম্পৰ্কীয় শব্দ সুধিব লাগে। তাতো কৃতকাৰ্য নহ'লে সংবাদ-জ্ঞাপকক বিভিন্ন প্ৰশ্ন কৰি সমশব্দ তৈয়াৰ কৰি ল'ব লাগে।

জয়ন্তীয়া ভাষাত গ্লেৰ শব্দই গ্ৰহ বুজায় ; বাকী নেপচুন, জুপিটাৰ আদি বেলেগ নাম নাই একে শব্দৰে সকলোকে বুজোৱা হয়। সেই কাৰণে অলিখিত ভাষাৰ শব্দ-সংগ্ৰহত তলত দিয়া দৰে থলবোৰ ভাগ কৰি ল'ব লাগে -

- (১) প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয়, (২) মানুহ, (৩) পোছাক-পৰিচ্ছদ, (৪) খাদ্য, (৫) থকা ঘৰ-দুৱাৰ, (৬) বন্ধা-বঢ়া, বাচন-বৰ্তন, (৭) উদ্ভিদ আৰু প্ৰাণী, (৮) ব্যৱসায়, খেতি-পথাৰ, ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা সঁজুলি, (৯) বাস্তৱ, পদপথ, পৰিবহন, (১০) আৱেগ-অনুভূতি, হাঁহি-কান্দোন, ঠাট্টা-বিক্ৰপ, (১১) চৰকাৰ, আইন, যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, (১২) ধৰ্ম, (১৩) শিক্ষা, (১৪) খেলা-ধুলা, নৃত্য-বাদ্য, নাটক, সংস্কৃতি, (১৫) ধাতু, (১৬) সংখ্যা, গণনা পদ্ধতি, (১৭) জোখ-মাখ, ঘনত্ব, সময়ৰ জোখ, (১৮) উৎসৱ, বিশ্বাস, (১৯) সকলো ধৰণৰ ক্ৰিয়া (verb)।

এই ধৰণৰ শব্দ-সংগ্ৰহ কৰি ব্যাকৰণ সম্পৰ্কীয় তথ্যবোৰ আহৰণ কৰিব লাগিব। অগ্নিষ্ট-অযোগাত্মক ভাষাত এই কামটো অতিশয় জটিল। সেয়ে আভিধানিকে পৰাপক্ষত ভাষাটো শিকি ল'ব লাগে আৰু শব্দবোৰৰ সাধন কেনেকৈ হয় আয়ত্ত কৰি ল'ব লাগে।

সম্পাদনা সমিতি :- এজন ব্যক্তি সকলো বিষয়ৰ বিশেষজ্ঞ হ'ব নোৱাৰে সেয়ে আঁচনিৰ পৰ্যায়তে সম্পাদনা সমিতিও গঠন কৰি ল'ব লাগে। সমিতিখনত এজন মুখ্য সম্পাদক থাকিব। মুখ্য সম্পাদকে যোগ্য ব্যক্তিক শাখা সম্পাদকৰূপে মনোনীত কৰিব আৰু প্ৰত্যেককে কৰ্ম সপ্তাহ যুগুতাই দিব। পাৰিলে কৰ্ম সপ্তাহত প্ৰত্যেক শাখা সম্পাদকৰ কাৰণে সপ্তাহ, দিন, মাহ আদিৰ কৰ্ম দিন, কৰ্ম মাহ যুগুতাই দিব। এনেকৈ সম্পাদকীয় তালিকা (Editorial expense chart) তৈয়াৰ কৰি ল'লে সময়ৰ অপব্যয় নহয়। মুখ্য সম্পাদকে সংগ্ৰহ কৰা সম্পদ শাখা সম্পাদকলৈ পঠাব। শাখা সম্পাদকসকলে নিৰ্ভৰযোগ্য তথ্যৰ ভিত্তিত সংশ্লিষ্ট বিষয়ক শব্দৰ তালিকা যুগুতাই উলিয়াব। এই তালিকাখন শাখা সম্পাদকসকলে কুমেও চাৰি-পাঁচ বাৰ অধ্যয়ন কৰি মুখ্য সম্পাদকলৈ পঠিয়াব। কামটোত মুখ্য সম্পাদকজন সন্তুষ্ট হ'লে সম্পদখিনি বৰ্ণানুক্ৰমত সজাব। এইখিনি কাম কৰাৰ পিছত সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব মুখ্য সম্পাদকৰ। বৰ্ণানুক্ৰমত সজোৱা তালিকাৰ আধাৰত কথিত ৰূপ সংগ্ৰহ কৰিবৰ কাৰণে শাখা সম্পাদকক মুখ্য সম্পাদকে দায়িত্ব দিব। ইয়াৰে কেইজনমানক সাহিত্যিক সমল সংগ্ৰহৰ মূলগ্ৰন্থৰ সূচী যুগুতাবলৈ দিব। ইয়াৰ পিছত মুখ্য সম্পাদক, শাখা সম্পাদক, সহকাৰী সম্পাদক একেলগ হৈ সম্পাদনাৰ কাম হাতত ল'ব। সম্পাদনাৰ পিছৰ পৰ্যায়ত ভাল হাতৰ আখৰ আৰু দায়িত্ব সম্পৰ্কে সচেতন, কষ্ট-সহিষ্ণু ব্যক্তিক নকল কৰিবলৈ নিয়োগ কৰিব পাৰি।

অন্তৰ্ভুক্তি : সম্পাদনাৰ স্তৰতেই অভিধানৰ অন্তৰ্ভুক্তিৰ কথা। কাৰ্ডত শব্দসমূহ

সংগ্ৰহ কৰাৰ পিছত ব্যৱহাৰিক দিশলৈ লক্ষ্য ৰাখি ফাইল নাইবা বাকচত ক্ৰমাংক অনুযায়ী কাৰ্ডবোৰ সজাব লাগে। ইয়াৰ পিছতেই অন্তৰ্ভুক্তিৰ কথা আহে। অন্তৰ্ভুক্তিত তলত দিয়া সন্ত্ৰেদবোৰ থাকিব লাগে -

- (১) শিতানশব্দ
- (২) আখৰ-জোঁটনি আৰু উচ্চাৰণ
- (৩) ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদ
- (৪) অৰ্থ
- (৫) ব্যাখ্যামূলক বিৱৰণ
- (৬) শব্দৰ সাধন
- (৭) ব্যুৎপত্তি
- (৮) খণ্ডবাক্য
- (৯) একাৰ্থক আৰু বিপৰীতাৰ্থক শব্দ

শিতানশব্দ (Headword) :- শিতানশব্দ নিৰ্বাচন শব্দ পৰিয়াল (Word Paradigm) ভিত্তিক হ'ব লাগে। একোটা শব্দৰ একোটা পৰিয়াল থাকে তেনে অৱস্থাত মূলকপটোক (Cannonical form) প্ৰকৃতিকপে (base form) ল'ব লাগে। কেতিয়াবা মূলকপ নিৰ্বাচনত ভাষাৰ পৰম্পৰা বা ঐতিহ্যৰ ওপৰতো গুৰুত্ব দিব লাগে। যেনে : অসমীয়া / গা /, এটা বিশেষ্য, আনটো ক্ৰিয়া। বিশেষ্য প্ৰথম অন্তৰ্ভুক্তি হ'লে - এই নীতি অভিধানৰ সকলো অন্তৰ্ভুক্তিতে মানি চলিব লাগিব। শিতানশব্দ নিৰ্বাচনত মনত ৰাখিব লাগিব যে -

- (১) শব্দটো স্ব-নিৰ্ভৰশীল হ'ব লাগিব
- (২) একোটা শব্দৰ অৰ্থ বিস্তাৰ হৈ বহুত শব্দ সাধন হয়; তেনে অৱস্থাত সঘন ব্যৱহৃত শব্দটো বাচি উলিয়াব লাগে।
- (৩) পৰিয়ালৰ ওপৰত মূৰব্বীজনৰ যেনেকৈ প্ৰাধান্য থাকে, শব্দ পৰিয়ালৰ যিটো শব্দই বেছি প্ৰাধান্য লাভ কৰে সেইটোকেই শিতানশব্দ হ'ব লাগে।

একোটা ভাষাত বহুত ধৰণৰ শব্দ থাকে। যেনে :- (১) আখৰ-জোঁটনিৰে অৰ্থবিৰোধ ঘটোৱা শব্দ, (২) উচ্চাৰণৰ যোগেদি অৰ্থবিৰোধ হোৱা শব্দ, (৩) ব্যাকৰণসন্মত ৰূপান্তৰিত শব্দ, (৪) বিভক্তিযুক্ত শব্দ, (৫) ধাৰকৰা শব্দ। মূলকপটো যদি ব্যাকৰণসন্মত হয়, সাধনসমূহ উল্লেখ কৰিব নালাগে, যদিহে ব্যাকৰণৰ নিয়মৰ বহিৰ্ভূত হয় তেনেহ'লে তাৰ অনিয়মিত ৰূপবোৰ নিৰ্বাচিত মূলকপৰ লগত সৰু ডাঠ আখৰ দি ক্ৰমাংকসহ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে। বৰ্ণানুক্ৰমত আকৌ মূলকপটো প্ৰকৃত স্থানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে। তেনে অৱস্থাত ক্ৰম-

নিৰ্দেশনা দিব লাগে। যেনে : অসমীয়া / ঘৰ / মানুহ থকা অৰ্থত, পৰিয়াল অৰ্থত (বৰঘৰৰ ছোৱালী) নিজৰ ঠাইত অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব। কিন্তু / -ঘৰ /, নিৰ্দিষ্ট বাচক প্ৰত্যয়ৰূপেও ব্যৱহাৰ হয়; কেতিয়া ক্ৰম-নিৰ্দেশনা দি ৰূপটো দেখুৱাব লাগে। কেতিয়াবা শিতানশব্দ একোটা ৰূপৰ পৰিয়াল ভিত্তিক অনিয়ম থাকে; তেনে অনিয়মৰ মাজেদি হোৱা শব্দক আদেশ (suppletivism) বুলি কোৱা হয়। তেনে অৱস্থাত শিতানশব্দৰ লগত ক্ৰম-নিৰ্দেশনা দিব লাগে। যেনে : / মোৰ /, প্ৰথম পুৰুষৰ সৰ্বনাম / মই /ৰ বৰ্তীৰ একবচন; (মই দ্ৰ.)। কোনো পৰিয়ালৰ শব্দৰ আকৌ অৰ্থ একে নহ'ব পাৰে; তেনে ৰূপবোৰ বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰিব লাগে। অসমীয়াত ক্ৰিয়া পদৰ বচন চাক্ষুস নহয়; কিন্তু কেতিয়াবা বচন ব্যৱহাৰ হয়; যেনে : যোৱা ~ যোৱাইক; এনে অনিয়ম অভিধানত দেখুৱাব লাগে। শিতানত সদায় বিভক্তিযুক্ত ৰূপটোহে অভিধানত ঠাই পাবৰ যোগ্য। / গা / বিভক্তিযুক্ত শব্দ ইয়াৰপৰা হোৱা গা-উঠা, গা-কৰা আদি ৰূপবোৰ ডাঠ আখৰেৰে একে শিতানত ক্ৰমাংক দি অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব; কিন্তু গা-মাটি শব্দৰ শিতান বেলেগ হ'ব। তেনেকৈ / খা / ৰূপৰপৰা হোৱা / খোৱা / নিজ অৰ্থৰ উপৰি নদী পাৰ হোৱা বুজায়; গতিকে অন্তৰ্ভুক্তি বেলেগ হ'ব। ক্ৰিয়া হ'লে অনুজ্ঞাৰ ৰূপটো, বিশেষ্য হ'লে সংখ্যাবাচক ৰূপটো প্ৰথম অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব। শব্দৰ আচৰণ (behaviour) আৰু প্ৰয়োগ পৰিসৰৰ আধাৰত নানান শব্দ, একাৰ্থবোধক শব্দ, সমনাম শব্দ, সমোচ্চাৰিত শব্দ, অন্য পদ সংযোগ (collocation) আদি বিচাৰ কৰি শিতান শব্দ নিৰ্বাচন কৰিব লাগে। যেনে : / কলি / : ফুলৰ কলি, অপৈণত ফল, গীতৰ এক অংশ, হোকা, কলিযুগ। / কলি / বিভক্তিযুক্ত শব্দ, মূলকপ / কলি /, বিচাৰত দেখা যায় - ফুলৰ কলি, অপৈণত ফল, গীতৰ প্ৰথম অংশ কেয়োটাই নানান শব্দ অৰ্থাৎ অৰ্থৰ বিস্তৃতি (extension) ৰূপ গতিকে একে শিতানশব্দত সৰু ডাঠ আখৰ আৰু ক্ৰমাংক দি অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে; কিন্তু হোকা, যুগ আদি সমনাম শব্দ (Homonym) গতিকে বেলেগ বেলেগ শিতান শব্দ হ'ব। যুগ্ম ক্ৰিয়াৰ ক্ষেত্ৰত কিছু সমস্যা আছে। যেনে : অসমীয়া ভাষাত শুই উঠা, পঢ়ি থকা আদি ৰূপবোৰ শুনোতে বা পঢ়োতে একে যেন লাগে, ব্যাকৰণেও আমাক এটা শব্দৰ ধাৰণাহে দিয়ে; গতিকে ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্তি বেলেগ হ'ব লাগে। কেতিয়াবা ক্ৰিয়াৰ আগত উপপদ একোটা যুক্ত হয় তেনেবোৰ ক্ৰিয়াক উপসৰ্গযুক্ত ক্ৰিয়া বোলে (Prepositional verb); এই ৰূপবোৰৰ শিতান বেলেগ কৰি ক্ৰম-নিৰ্দেশনা দিব লাগে। যেনে : / দিলৌ /, তাৰ আগত বিশেষণ ভাল, লগ লগালে / ভাল দিলৌ / অৰ্থ বেলেগ হ'ল; গতিকে অন্তৰ্ভুক্তি বেলেগ হ'ব আৰু ক্ৰম-নিৰ্দেশনা দিব লাগিব।

অভিধান-তত্ত্ব

সংযুক্ত ৰূপৰ ক্ষেত্ৰত সদায় একক ৰূপটো যথাস্থানত বহিব। খণ্ডবাক্যবোৰ একাধিক শব্দৰ সমষ্টি যদিও অৰ্থ এটা (unitary)। গতিকে অভিধানত ঠাই দিব খুজিলে বা প্ৰয়োজন বিবেচিত হ'লে সাধিত যিকোনো শব্দৰ লগত স্থান দিব পাৰি। Longman Dictionary of Contemporary English (1987) ত Hand in glove, Hand শব্দৰ লগত, Let the Cat out of the bag; Cat শব্দৰ লগত দিছে। অসমীয়া ভাষাতো এই পদ্ধতিৰে খণ্ডবাক্যবোৰ অভিধানত স্থান দিব পাৰি। এইখিনিতে শিতানশব্দৰ ৰূপ নিৰ্বাচনত শব্দোপাদনমূলক (Lexical) দিশ আৰু ব্যাকৰণ সাধিত (Grammatical word) ৰূপবোৰ অধ্যয়ন কৰিব লাগে। দুয়োটিকে ভ্ৰম কৰিব নালাগে। যেনে : মই, ভাত, খাওঁ, ইয়াৰ প্ৰত্যেকটোৱেই শব্দোপাদনমূলক শব্দ; কিন্তু কৰ্তা, কৰ্ম, ক্ৰিয়া ৰূপত প্ৰত্যেকটো ব্যাকৰণ সাধিত শব্দ। প্ৰথম বিধৰ পৰিসৰ বিস্তৃত, দ্বিতীয় বিধৰ সাধনত স্থিৰ সগোষ্ঠীয় (Stable membership) ৰূপ নাথাকে। মূল শব্দৰপৰা শিতানশব্দ কেতিয়াবা অনুবাদ ৰূপত ল'ব লগা হয়, তেতিয়া প্ৰশ্ন হয় অনুবাদ কোনে কৰিব। পণ্ডিতসকল ইয়াৰ উপযুক্ত নহয়। অনুবাদ কৰিব সংশ্লিষ্ট ভাষা সম্প্ৰদায়েহে, তেওঁলোকেহে যোগ্য (competent) ব্যক্তি। যেনে : আকাশবাণীৰ কলটো টিপি দিয়া, বেডিঅ'ৰ চুইছটো অন কৰা - প্ৰথম বাক্যৰ আকাশবাণী, কল, টিপি দিয়া আদি অভিধানৰ যথাস্থানত অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব - লগে লগে বৰ্ণনামূলক ৰূপটোৱে অভিধানত ঠাই পাব লাগিব। ইয়াৰ উপৰি কিছুমান নতুন শব্দ ভাষালৈ সংক্ৰমণ হয়। পুৰণা শব্দত নতুন অৰ্থও কেতিয়াবা আৰোপিত হয়। ১৯৬৭ চনৰ পিছত অহা "আয়াৰাম গয়াৰাম" শব্দটো দলবাগৰা ৰাজনীতিৰ শব্দ। এই শব্দটো অভিধানত ঠাই পাবনে? "জয় বাংলা" শব্দ চকুৰ অসুখক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই শব্দবোৰ কি কৰা হ'ব? অভিধানৰ আকাৰ, উদ্দেশ্যৰ লগত সম্পৰ্ক ৰাখি অভিধানিকে স্থান দিয়া বা নিদিয়াৰ সম্পৰ্কত সিদ্ধান্ত ল'ব, কিন্তু শব্দটো অন্তৰ্ভুক্ত হ'লে মৰ্যাদা দিব লাগিব। অচলিত শব্দ, পাৰিভাষিক শব্দ, ব্যক্তিবাচক নাম উপসৰ্গ, প্ৰত্যয়, সমাসৰদ্ধ শব্দ আদি অভিধানৰ উদ্দেশ্যৰ লগত সম্পৰ্ক ৰাখিহে অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব।

এখন অভিধানত সকলো পাৰিভাষিক শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত কৰাটো সম্ভৱ নহয়। কিয়নো মেৰিয়াম কোম্পানীৰ অকল ৰসায়ন শাস্ত্ৰৰ শব্দৰ সংখ্যা চাৰি লাখ। সেয়ে যিবোৰ পাৰিভাষিক শব্দ ইতিমধ্যে সংক্ৰমণ হৈছে আৰু সঘন ব্যৱহাৰ হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছে সেই শব্দবোৰহে অভিধানত ঠাই পাব লাগে। তেনেকৈ নামবাচক শব্দবোৰ ভাষা একোটাৰ পদ্ধতিৰ লগত সম্পৰ্ক নাই। কিন্তু কিছুমান নামবাচক শব্দৰ লগত একোটা ভাষাৰ সাংস্কৃতিক সম্পৰ্ক আছে; কিছুমান আকৌ

অভিধান-তত্ত্ব

ভাষাৰ বিবৰ্তনৰ ইতিহাসৰ লগতো বিশেষভাৱে জড়িত। যেনে :- ব্ৰহ্মপুত্ৰ, গংগা, সোবণশিৰি, শংকৰদেৱ, বৰদোৱা, বৈকুণ্ঠ এনেধৰণৰ নামবোৰৰ লগত অসমীয়া ভাষাৰ সংস্কৃতি সাঙোৰ খাই আছে; এই নামবোৰ ভাষা-সাহিত্যত সততে ব্যৱহাৰ হয়, সেয়ে সংস্কৃতিৰ বাহক এই শব্দবোৰ অভিধানত ঠাই পাব লাগে। কিছুমান ঠাইৰ নাম আকৌ বিশেষ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়; যেনে :- গুৱালকুচি, কিন্তু গুৱালকুচীয়া কাপোৰ, তেনেকৈ শংকৰ বিশেষ্য, কিন্তু বিশেষণ শাংকৰ। কিছুমান শব্দৰ একাকী অৰ্থ নাই যেনে : চিতাপ, ইয়াৰ আগত কিতাপ লগ নালাগিলে চিতাপৰ অৰ্থ নাই; অভিধানত এই শব্দবোৰ ক্ৰম নিৰ্দেশনা দি বৈশিষ্ট্য প্ৰদৰ্শন কৰি অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে। অভিধানত সকলো উপসৰ্গ, পৰসৰ্গ, প্ৰত্যয়, বিভক্তি অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব লাগিব। সমাসৰদ্ধ শব্দবোৰৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰদৰ্শন কৰি অভিধানৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে, যেনে : অৰুণেন্দ্ৰ, নীলপদ্ম, নীলকমল। কিছুমান সমাসৰদ্ধ শব্দৰ একাকী ৰূপত থকা অৰ্থ পৰিবৰ্তন হয় যেনে :- দশ আৰু আনন = দশানন অৰ্থাৎ বাৱণ, তেনেকৈ গণেশ, গণ + ঈশ। সেয়ে যিবোৰ সমাসৰদ্ধ শব্দৰ অৰ্থ বিজ্ঞাত সেইবোৰ অভিধানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব নালাগে; অবিজ্ঞাত সমাসৰদ্ধ শব্দবোৰহে অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব লাগে।

উচ্চাৰণ আৰু আখৰ-জোঁটনি :- শিতানশব্দ নিৰ্বাচনৰ লগে লগেই উচ্চাৰণ আৰু আখৰ-জোঁটনিৰ কথা আহে। যিবোৰ ভাষাত লিখন পদ্ধতি আৰু উচ্চাৰণৰ বিৰোধ হয় সেই ভাষাৰ অভিধানত উচ্চাৰণৰ চিন দিব লাগে। উচ্চাৰণৰ চিন কেনেকৈ দিয়া হ'ব সেইটো অভিধানখনৰ উদ্দেশ্য, আকাৰ আৰু শ্ৰেণীৰ লগত জড়িত। উচ্চাৰণৰ চিন বৰ্ণগত, ধ্বনিগত বা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ধ্বনি-প্ৰতীকৰ যোগেদি দিব পাৰি; কিন্তু উদ্দেশ্য আৰু শ্ৰেণীৰ লগত খাপখোৱাকৈ বাচি ল'ব লাগিব। বিস্তৃত অসমীয়া অভিধান এখনত দলগত (Syllabic) বিশ্লেষণ উপযুক্ত হ'ব যেন লাগে। দল বিশ্লেষণত স্বাসাঘাত নিৰ্দেশনাৰ প্ৰয়োজন। তলত দিয়া শব্দকেইটাৰ বা, কা আদি অক্ষৰৰ উচ্চাৰণ একে নহয় -

কাৰ্দ (action), কাৰ্দ (weep), বাৰ্দ্ধ (friend), বাৰ্দ্ধ (bind).

অৱশ্যে আখৰ-জোঁটনিৰ দল-বিশ্লেষণ আৰু উচ্চাৰণগত দল বিশ্লেষণ একে নহয়। যেনে : হে-ৰেম্ গ'-বী-য়া শব্দৰ আখৰ-জোঁটনিৰ ফালৰপৰা প্ৰথম অক্ষৰ / হে /; কিন্তু উচ্চাৰণৰ ফালৰপৰা প্ৰথম অক্ষৰ / হেৰেম্ /, সেয়ে শুনোঁতে ভুলো হয়; কেতিয়া এটা অক্ষৰ শেষ হয় আৰু কেতিয়া আৰম্ভ হয়? এনে অৱস্থাত স্বাসাঘাতৰ চিন দিব পাৰি। এইখিনিতে এটা সমস্যা আছে। কাৰ উচ্চাৰণ শুদ্ধ বুলি গ্ৰহণ কৰা হ'ব? উচ্চাৰণত শিক্ষিত চামটোকেই প্ৰতিনিধি-স্বৰূপে ল'ব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে তলত কেইটামান শব্দ দিয়া হ'ল -

অভিধান-তত্ত্ব

[১]

সম্ভবী

তুমাৰ

ৰাবন

ভাগবত

শূৰ্পৰ্ণখা

[২]

সম্ভব

তোমাৰ

ৰাৱণ

ভাগৱত

শূৰ্পনখা

[২] শুদ্ধ বুলি বিবেচিত আৰু ব্যাকৰণৰ বিচাৰতো প্ৰামাণ্য ।

উচ্চাৰণৰ লগতে আছে আখৰ-জোঁটনি । ঐতিহ্য আৰু ব্যৱহাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি লগতে ব্যাকৰণক আধাৰস্বৰূপে লৈ সকলোৰে সৰ্বসন্মত ৰূপত এটা স্পষ্ট নীতি মানি চলিব পাৰি । তেনেকৈ সংক্ৰমণ হোৱা শব্দৰ ক্ষেত্ৰত স্থানীয় উচ্চাৰণত ভেজা দি নিৰ্দেশিকা যুগুতাই ল'ব পাৰি । OED ত [Satiric] ৰ জোঁটনি হ'ল Satyryke, Satyricque, Satyrick, Satyryque, Satyric - ইয়াৰ পিছত অষ্টাদশ শতিকামানত জোঁটনিটো [Satiric] হ'ল । এইখিনিতে ভাষাৰ কালিকা আৰু সাংস্কৃতিক ধৰ্মও সততে ৰক্ষা কৰিব লাগিব । বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়নৰ ভিত্তিত আমূল পৰিৱৰ্তন কৰিব নোৱাৰি । যেনে : / বছৰেকীয়া / ৰ ঠাইত / বছৰেকীয়া / , কিন্তু / বছৰেকীয়া / ত ভাষাটোৰ সাংস্কৃতিক ধৰ্ম লুপ্ত হ'ল । সেয়ে শিতান শব্দত প্ৰথম বছৰেকীয়া অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব তাৰ পিছত তিৰ্যক চিন দি বছৰেকীয়া অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব পাৰে । তেনেকৈ / বিদেশী সমস্যা / আৰু / বিদেশী-সমস্যা / - দুয়োটাৰ শিতানশব্দ এটা হ'ব নালাগে দুয়োটাৰে শিতান বেলেগ হ'ব ; কাৰণ অৰ্থ ভিন্ন (অৰ্থ দ্ৰ.) ।

ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদ : শিতানশব্দৰ এটা অংশ হ'ল ব্যাকৰণ সম্পৰ্কীয় সন্ত্ৰেদ । কিয়নো শব্দটোৰ অৰ্থ অভিধানত পোৱাৰ পিছতেই শব্দটো শুদ্ধৰূপত কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে তাৰ নিৰ্দেশ অভিধানত থাকিব লাগে । ব্যাকৰণৰ ৰূপতাত্ত্বিক আৰু আকৃতিগত ৰূপবোৰহে অভিধানৰ সমল । ব্যাকৰণসন্মত সাধিত শব্দবোৰ ব্যাকৰণৰ বিষয় । ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদে বাক্যৰ গঠনবিধিৰ ইংগিত দিব পাৰিব লাগিব । যেনে : নাই অসমীয়াত অব্যয়, কিন্তু কেতিয়াবা ক্ৰিয়াৰ আগত উপপদৰূপে ব্যৱহাৰ হয় ; যেনে : না (কৰা) ; নাথাব (জানে) না (ল'ব জানে) । গতিকে নাই অব. বুলি অন্তৰ্ভুক্ত কৰিলেই নহ'ব । তেনেকৈ নুগুনি, দেখি আদি অসমাপিকা ক্ৰিয়া কিন্তু ই কৰ্মবাচ্যৰ অৰ্থ প্ৰকাশক সমাপিকা ক্ৰিয়াৰূপেও ব্যৱহাৰ হয় - যেনে : একো নুগুনি, নীলা দেখি । অভিধানত এনেৰূপবোৰ ব্যাকৰণচিহ্নিত হ'ব লাগিব । নিৰ্দিষ্টবাচক, - লোক, বিশেষ্যৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ নহয় । আধুনিক অসমীয়াত কাউৰী পুং আৰু স্ত্ৰী দুয়োটা লিংগকে বুজায় সেয়ে বৰ্ণানুক্ৰমত পুং. কোৱা, অন্তৰ্ভুক্ত হওতে

অভিধান-তত্ত্ব

ক্ৰম-নিৰ্দেশনা দিব লাগিব । কেতিয়াবা লিংগ নিৰ্দেশক নী, বী, ই আদি প্ৰত্যয় শব্দত সংযুক্ত হ'লে ৰূপতাত্ত্বিক চৰ্ত পালন কৰে যেনে :- পেহা + ই = পেহাই নহৈ পেহী ; ফুকন + নী = ফুকনী নহয় ফুকননী । কিছুমান অব্যয় বিশেষণৰূপে ব্যৱহাৰ হয়, যেনে :- পঢ়া কোঠা, খোৱা পাত্ৰ, হোৱা কথা ; এইবোৰ চিহ্নিত হ'ব লাগে । তেনেকৈ ভাল বিশেষণ কিন্তু ভালটো বিশেষ্য, তেনেকৈ কিছুমান সৰ্বনাম বিশেষণ হিচাপে ব্যৱহাৰ হয়, যেনে : ইঘৰ, সিঘৰ । অসমীয়াত নাইকিয়া আৰু নাই - পদ দুটাৰ অৰ্থ পৰস্পৰ সম্পৰ্কযুক্ত নহয় ; সেয়ে নাইকিয়া, নাই বেলেগ শিতানশব্দত অনিয়মিত ৰূপসহ দেখুৱাব লাগিব । সেইকাৰণে অভিধানিকে অভিধান প্ৰণয়ন কৰাৰ আগতে সংশ্লিষ্ট ভাষাৰ ব্যাকৰণ এখনহে প্ৰথমতে যুগুত কৰি ল'ব লাগে ।^{২২}

ব্যাকৰণ সন্ত্ৰেদ হ'ল [ৰূপ] অৰ্থাৎ কিমান ? কি কি ? আৰু কেনেকৈ দিয়া হ'ব ? এয়াও আকৌ উদ্দেশ্য আৰু আকাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে । এখন ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ উপযোগী অভিধানত ব্যাকৰণৰ বা-বাতৰি বেছিকৈ দিব পাৰি ; কিন্তু সাধাৰণ অভিধানত বিস্তৃত ৰূপত নিদিলেও হয় । সাধাৰণতে ব্যাকৰণ সম্পৰ্কীয় কথাবোৰ তলত দিয়াৰ দৰে হ'ব লাগে -

- (১) মূলশব্দটোৰ সন্ত্ৰেদত অৰ্থাৎ অন্তৰ্ভুক্তিৰ ৰূপ আৰু তাৰপৰা বিস্তাৰিত হৈ যিবোৰ সাধন হয়, তাৰ উল্লেখ থাকিব লাগে ।
- (২) ব্যাকৰণৰ নিয়মিত ৰূপবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব নালাগে, অনিয়মিত সাধনসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব লাগে অৰ্থাৎ অনিয়মিত ৰূপ মূলশব্দ ৰূপটোৰ লগত আৰু নিয়মিত সাধনসমূহ পৰিশিষ্ট বা পাতনিত দিব লাগে । যেনে : অসমীয়াত বগা স্ত্ৰীলিংগ বগী ; কিন্তু ৰঙা স্ত্ৰীলিংগ ৰঙী হ'ব লাগিছিল ; কিন্তু হয় ৰাঙী এইক্ষেত্ৰত ; কি কাৰণে ৰূপান্তৰ ঘটি ৰাঙী হ'ল অভিধানত থাকিব লাগিব । অসমীয়াত / আমি / একবচনতো যে ব্যৱহাৰ হয় - অনিয়মিত ৰূপত ; সেয়ে অভিধানত বচনৰ কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব ।
- (৩) ক্ৰিয়া হ'লে ৰূপ আৰু অৰ্থৰ ফালৰপৰা অনুজ্ঞাৰ ৰূপটো মূলশব্দৰূপ হ'ব আৰু সমাপিকা বা অসমাপিকা ৰূপ প্ৰয়োজন মতে উল্লেখ কৰিব লাগিব । সমাপিকা ক্ৰিয়া কেতিয়াবা অসমাপিকা ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাৰ উল্লেখ সংশ্লিষ্ট ৰূপত থাকিব লাগিব ।
- (৪) বিশেষ্য হ'লে সংখ্যাবাচক একবচনৰ ৰূপ আৰু লিংগ উল্লেখ থাকিব লাগে । লিংগ অবিজ্ঞাত হ'লে আখৰ-জোঁটনিৰে বিৰোধ দেখুৱাব

অভিধান-তত্ত্ব

লাগিব। যি নিয়মেই পালন কৰা হয় আৱশ্যকপৰা শেষলৈকে একেটা নিয়মত হ'ব লাগিব। তদুপৰি ব্যাকৰণ সম্পৰ্কীয় তথ্যত অভিধান আৰু ব্যাকৰণক একেৰাৰ কৰিব নালাগে। ইয়াৰ লগতে আন এটা কথাও মনত ৰাখিব লাগিব - যেনেকৈয়ে ব্যাকৰণ সন্তোষ দিয়া হয় - পাতনিত সেই কথা উল্লেখ থাকিব লাগিব।

অৰ্থ : অভিধানৰ আটাইতকৈ প্ৰয়োজনীয় ব্যৱহাৰিক দিশটো হ'ল অৰ্থ। অৰ্থৰো বহুত অৰ্থ আছে। Ogden আৰু Richards এ অৰ্থৰ ২১ টা সংজ্ঞা দিছে।^{২৩} Adam Schaff এওঁ অৰ্থ সম্বন্ধে যথেষ্ট অধ্যয়ন কৰিছিল।^{২৪} কিন্তু কোনো গৱেষকেই অৰ্থক এটা সংজ্ঞাৰে সামৰিব পৰা নাই।

শব্দত অৰ্থ আৰোপ মানৱ সমাজৰ এক মানসিক ব্যাপাৰ। শব্দৰ স্বতন্ত্ৰ ধাৰণাৰ আধাৰত শব্দত আৰোপিত অৰ্থৰ তত্ত্ব নিৰূপিত হয়। সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, মানৱ সংস্কৃতিৰ উত্থান-পতন, বিকাশ আদিৰ লগত অৰ্থ জড়িত। শব্দত এনেকৈ অৰ্থ আৰোপ কৰোঁতে শব্দ সৃষ্টি নহয়, ভাষাত ইতিমধ্যে থকা শব্দত নতুন-নতুন অৰ্থ আৰোপ হয়, গতিকে অৰ্থৰ গতি অনন্ত। এনে অনন্ত গতিযুক্ত অৰ্থৰ ব্যাখ্যা অতিশয় জটিল কাম। OED ত এজন শাখা সম্পাদকে [Set] শব্দটোৰ অৰ্থ নিৰূপণ কৰোঁতে ৪০ ঘণ্টা আৰু মুখ্য সম্পাদকৰ সেই শব্দটোৰ ১২৬ টা অৰ্থ আৰু যুগ্মৰূপত ৮৩ টা অৰ্থ নিৰ্ণয় কৰোঁতে ৮০ ঘণ্টা সময় লাগিছিল।

অৰ্থৰ লগত শব্দ ~ শব্দ আৰু শব্দ ~ জগতৰ সম্বন্ধ। ইয়াৰ মূল ভিত্তি নানার্থ বাচ্য (designatum)। অৱশ্যে নানার্থ বাচ্যৰ যোগেদি শব্দ এটাৰ আভিধানিক অৰ্থ পাব নোৱাৰি। বদন বুলিলে নানার্থ বাচ্যৰ মাজত আৱদ্ধ হৈ থাকিলে দেশদ্রোহীৰ আপ্ত ৰূপটো মনলৈ নাহে; গতিকে ভাৱক্ৰমবাচ্য (conotatum) ৰ যোগেদি অৰ্থ বিশ্লেষণৰ প্ৰয়োজন হ'ব। এই স্তৰতো বদন শব্দৰ আচৰণ সম্পৰ্কীয় ধাৰণা মনলৈ নাহে; কিন্তু কি পৰিৱেশত বদন শব্দটো প্ৰয়োগ কৰা হ'ল - সেই তৃতীয় স্তৰ প্ৰয়োগ পৰিসৰৰ সহায়তহে অনুযায়িত অৰ্থ (associative meaning) ৰ ধাৰণা হ'ব। এই স্তৰত শব্দৰ মূৰ্ত, বিমূৰ্ত আৰু বিস্তাৰিত অৰ্থৰ ধাৰণা হয়। ইয়াৰ লগতে শব্দৰ সাংস্কৃতিক দিশো অধ্যয়ন কৰিব লাগে। কিয়নো প্ৰত্যেক ভাষাৰ প্ৰত্যেকটো শব্দ সংস্কৃতিৰ বাহক। তদুপৰি ইয়াৰ যোগেদি জাতীয়তাবোধৰ ধাৰণাও হয়।

অৰ্থ সংস্থাপনত তলত দিয়া কথাকেইটা সামৰি ল'ব লাগিব।

- (১) শব্দগোটৰ বৰ্ণনা আৰু সংজ্ঞা
- (২) একে অৰ্থবাচক অন্য শব্দৰ সমৰূপক অৰ্থ নিৰ্দেশ

অভিধান-তত্ত্ব

- (৩) উদাহৰণৰ যোগেদি বিশ্লেষণ
- (৪) বৰ্ণনামূলক চিত্ৰ
- (৫) ব্যাখ্যা
- (৬) ক্ৰম-নিৰ্দেশনা
- (৭) ব্যুৎপত্তি
- (৮) মৰ্যাদা^{২৫}

ইয়াৰ লগতে মনত ৰাখিব লাগিব - মূলশব্দৰ অৰ্থ নিৰূপণ কৰোঁতে সামাজিকভাৱে গৃহীত অৰ্থহে অভিধানত ঠাই পাবৰ যোগ্য। মুখ্য সম্পাদকে ইচ্ছামতে অৰ্থ নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰে। তদুপৰি অৰ্থ নিৰূপণত কি হ'ব লাগেতকৈ কি হৈ আছে সেই কথাতহে গুৰুত্ব দিব লাগে। অৱশ্যে উল্লিখিত দিশসমূহ যে সকলো অভিধানত থাকিবই লাগিব এনে ধৰা-বন্ধা নিয়ম নায়।

এই দিশসমূহৰ ভিতৰত [১] অতিশয় গুৰুত্বপূৰ্ণ। বৰ্ণনা বা সংজ্ঞা কোনো কাৰণতে দ্ব্যৰ্থবোধক হ'ব নোৱাৰিব। যেনে : দুৱাৰ; দুৱাৰমুখ বন্ধ কৰা ঢাকনি (চল্লকান্ত), ঘৰ আদিৰ বাটৰ মুখ . . . সেই বাটৰ ঢাকনী (হেমকোষ)। এনে বৰ্ণনাই দুৱাৰৰ ছবিটো আনি নিদিয়ে। তদুপৰি 'আদি' শব্দটো ইয়াত অৰ্থহীন। মানসপটলৈ দুৱাৰৰ ছবিটো আনিবলৈ হ'লে - ঘৰ, কোঠা, গাড়ী, প্ৰৱেশপথ, কাঠ-বাঁহ, গ্লাছ বা অন্য ধাতুৰে নিৰ্মাণ কৰা, হেন্ডেল থকা বা নথকা, কজা, ৰটি বা বেতৰ ব্যৱহাৰ, ঘূৰঘূৰি থকা আদি সকলো দিশ সামৰিব লাগিব। তেনেকৈ চকী শব্দটো -

চকী : . . . এজন মানুহ আউজি বহিবপৰা বাহু দি বা নিদিয়াকৈ কাঠ, লোহা, বা বেত বা টিঙেৰে সজা এফুট-ডেৰফুট ওখ বহা আসন। অৰ্থাৎ চকীত এজন মানুহ বহে, বাহু থাকিবও পাৰে নাথাকিবও পাৰে, কিহেৰে সজা হয়, ভৰি দুটা ক'ত থাকিব, আউজিব পৰা ব্যৱস্থা আছেনে নাই। ওপৰৰ সংজ্ঞাটো সাতোটা অৰ্থতাত্ত্বিক বিশেষত্বৰ আধাৰত কৰা হৈছে। "চাৰিটা খুৰা থকা বহা আসন (চল্লকান্ত)" বুলি ক'লে সংজ্ঞাটোৱে টুলৰ ধাৰণাও দিব। কিছুমান মূলশব্দৰ ধাৰণাভিত্তিক বিশ্লেষণ কৰি অৰ্থ নিৰূপণ কৰিব পাৰি। এনে ব্যাখ্যাত যোগাত্মক আৰু ঋণাত্মক বিশেষত্ববোৰ চাব লাগে - যেনে : / মানুহ / আৰু / শিশু /। দুয়োটা মূলৰূপৰ কিছুমান বিশেষত্ব আছে। মানুহৰ গাত থকা বিশেষত্ব / শিশু / শব্দত ঋণাত্মক হ'ব পাৰে। তেনেকৈ -

- পুৰুষ : + মানুহ + প্ৰাপ্তবয়স্ক + পুৰুষ
মহিলা : + মানুহ + প্ৰাপ্তবয়স্ক - পুৰুষ
ল'ৰা : + মানুহ - প্ৰাপ্তবয়স্ক + পুৰুষ

২৩ Ogden and Richards, *The Meaning of Meanings*, 1952, P 142-43

২৪ Adam Schaff, *Introduction to Semantics*, 1962, P 227

২৫ প্ৰাণ্ড : R. A. Singh, 1982, PP 120-159

ছোৱালী : + মানুহ - প্ৰাপ্তবয়স্ক - পুৰুষ

গতিকে / ল'ৰা / মূলৰূপৰ অৰ্থ নিৰ্দেশত ঋণাত্মক বিশেষত্ব স্পষ্ট হ'ব লাগিব । সকলো শব্দ অৱশ্যে এই পদ্ধতিৰে বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি । বৰ্ণনাত অকল ভাষাতত্ত্বৰ যোগেদি সিদ্ধান্ত নকৰি সাংস্কৃতিক দিশো চাব লাগে । যেনে :-
/ বাম / শব্দৰ নিজস্ব অৰ্থৰ উপৰি ডাঙৰ, বেছি, ভাৱবোধক, কু-সংস্কাৰ আদিতো যে ব্যৱহাৰ হয় উল্লেখ থাকিব লাগিব । মূল শব্দ / কন্যা / ৰ লগত / -দান / শব্দটো যোগ কৰিলে সামাজিক দিশৰ কন্যাদানৰ ধাৰণাটো বৰ্ণনা আৰু সংজ্ঞাত প্ৰকাশ পাব লাগিব ।

বৰ্ণনাত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দই অভিধানত ঠাই পাব লাগিব । নজনা অৰ্থৰ বৰ্ণনা জনা শব্দৰে দিব লাগিব । বৰ্ণনাত শব্দৰ পুনৰুক্তি বৰ্জনীয় । গছ-গছনি, চৰাই-চিৰিকতি, পতু-পক্ষী, ফল-মূল আদিৰ বৰ্ণনাত এবিধ গছ, এবিধ চৰাই, এবিধ ফল আদি ব্যৱহাৰ কৰিব নালাগে । এই শ্ৰেণীৰ শব্দবোৰ থল (area) অনুযায়ী ভাগ কৰি ল'ব লাগে । কিছুমানৰ খেতি কৰে, কিছুমান এনেয়ে হয়, কিছুমানক সংৰক্ষণ কৰা হয়, কিছুমান সংস্কৃতিৰ লগত জড়িত । যেনে :-
/ কল / কেনেকৈ হয়, গছজোপা কেনেকুৱা, কেনেকৈ লাগে, খাবলৈ কেনেকুৱা, দেখিবলৈ কেনেকুৱা, আকৃতি, বৰণ, পকিলে হোৱা বৰণ, কিমান ডাঙৰ হয়, বাকলি কেনেকুৱা, কোন অংশ খোৱা হয়, ৰান্ধি খায় নে পকিলে খায় - এই গোটেইখিনি কথাৰ ছবি এটা বৰ্ণনাই দিব পাৰিব লাগিব । কিছুমান পাৰিভাষিক শব্দৰ ক্ষেত্ৰত বিজ্ঞানৰ নামৰ লগতে সহজে বুজি পোৱা, জাগতিক সম্পৰ্ক থকা শব্দৰে বৰ্ণনা দিব পাৰি । যেনে :-

নিমখ : NaCl, এলকিন এচিডৰ দৰে জুটি লগা, সাগৰৰ পানীৰপৰা শোধন কৰি সংগ্ৰহ কৰা হয় ই পানীত গলি যায় । খাদ্য সুস্বাদু কৰিবৰ কাৰণে গৌণ খাদ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয় ।

বৰ্ণনাৰ উপৰি সম অৰ্থ বিশিষ্ট শব্দৰ যোগেদি অৰ্থ স্পষ্ট কৰি দেখুৱাব লাগে নাইবা কেৱল একে অৰ্থবাচক আন শব্দৰ যোগেদি অৰ্থ স্পষ্ট কৰি দেখুৱাব লাগে । যেনে :

ভাট : ... সন্মানজনক উপাধি, ... কবি, চাৰণ, ধৰ্মযাজক, পুৰোহিত ... ।
অৰ্থ স্পষ্ট কৰিবৰ কাৰণে বিষয় গ্ৰন্থৰপৰা নাইবা নিজে ৰচনা কৰি উদ্ধৃতি দিব লাগে । বিষয় গ্ৰন্থৰপৰা উদ্ধৃতি দিওঁতে মৰ্যাদাসূচক ৰূপত কিতাপৰ নাম, পৃষ্ঠা, স্তৱক, শাৰী উল্লেখ কৰিব লাগে আৰু আখ্যায়লীত কিতাপ প্ৰকাশৰ চন-তাৰিখ থাকিব লাগে । নিজে ৰচনা কৰিবলগীয়া হ'লে সদায় বিশেষজ্ঞৰ লগত পৰামৰ্শ

কৰি দুই-তিনিবাৰ পৰীক্ষা কৰি, দুই-এদিন এনেয়ে পেলাই থৈ পুনৰ পৰীক্ষা কৰিহে অভিধানত ঠাই দিব লাগে ।

কিছুমান শিতানশব্দৰ ব্যাখ্যাৰ যোগেদি অৰ্থ নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি ; তেনে অৱস্থাত চিত্ৰৰ সহায় ল'ব লাগে । দুৰ্লভ জীৱ-জন্তু, উদ্ভিদ, ফল-মূল সাংস্কৃতিক জগতৰ লগত সম্বন্ধ থকা শব্দৰ ক্ষেত্ৰত ছবি ব্যৱহাৰ কৰা হয় । গাড়ী, মানুহৰ শৰীৰৰ অংগ আদি ক্ৰমাংকসহ কাঁড় চিহ্নেৰে বুজাব লাগে । অতি প্ৰয়োজনীয় অংশ বুজাবৰ কাৰণে ৰং ব্যৱহাৰ কৰা হয় । সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ কাৰণে যুগুত কৰা অভিধানত ৰং ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিলে ভাল । এইখিনিতে প্ৰশ্ন হয় - কিছুমান বস্তুৰ যুগ আৰু সমাজৰ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে আকৃতিৰো পৰিবৰ্তন হয় । / টুপী / ৰ আকৃতি দিনে দিনে পৰিবৰ্তন হৈছে । সেয়ে বিশেষ টুপী বুজাবলৈহে ছবি ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব ।

অৰ্থক অধিক স্পষ্ট কৰিবৰ কাৰণে বন্ধনীৰ ভিতৰত ব্যাখ্যা দিয়া হয় । বৰ্ণনা স্পষ্ট হ'লে ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন নাই । তথাপি পৰাপক্ষত ব্যাখ্যাৰে অৰ্থ নিৰূপণ কৰিবলৈ যত্ন কৰিব লাগে ।

ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ : ... (ধৃতৰাষ্ট্ৰই পাণ্ডৱক অৰ্থ-ৰাজ্য দি খাণ্ডৱপ্ৰস্থত বাস কৰিবলৈ অনুমতি দিছিল, তাতেই পাণ্ডৱে এই নগৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে ।) ... ।

শব্দৰ লগত শব্দৰ সম্বন্ধ নিৰ্দেশ, শিতানশব্দৰ অনিয়মিত ৰূপ, বিপৰীতাৰ্থক শব্দ, উপভাষাৰ শব্দ, জনগোষ্ঠীৰ ভাষাৰ শব্দ - এইবোৰৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক নিৰ্দেশৰ কাৰণে ক্ৰম-নিৰ্দেশনাৰ প্ৰয়োজন । ক্ৰম-নিৰ্দেশনাই অৰ্থ স্পষ্ট কৰাত সহায় কৰে ।

ব্যুৎপত্তি : শব্দৰ উৎপত্তি, সংক্ৰমণ, আৰু ঐতিহাসিক সম্পৰ্ক স্থাপনত ব্যুৎপত্তিৰ সহায়ৰ প্ৰয়োজন । ব্যুৎপত্তিয়ে আখৰ-জোঁটনি আৰু শব্দৰ সাংস্কৃতিক বুৰঞ্জী অধ্যয়নৰ লগতে সগোষ্ঠীয় ভাষাৰ শব্দৰ অধ্যয়নতো সহায় কৰে । ধাৰ কৰা শব্দৰ ক্ষেত্ৰত স্থানীয় উচ্চাৰণ আৰু সংক্ৰমণৰ সময় নিৰ্ধাৰণ কৰি দেখুৱাব লাগে ।

Chambers Twentieth Century অভিধানত শব্দৰ পূৰ্বৰ বুৰঞ্জী, আৰু কোন ভাষাৰপৰা ধাৰ কৰা হৈছে দেখুৱাইছে -

Seize : [C 13 Salsen, from Old French Saisir from medieval Latin Sacir, to position, of German Origin, related to Gothic Satjan to set]

বিস্তৃত অভিধানত শিতানশব্দৰ পিছতে বন্ধনীৰ ভিতৰত ব্যুৎপত্তি দিয়া হয় । সংক্ষিপ্ত অভিধানত ব্যুৎপত্তি দিয়া নহয়, কিয়নো অধিকাংশ অভিধান চাওঁতাই ব্যুৎপত্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব নিদিয়ৈ ।

কিছুমান ধাৰ কৰা শব্দৰ বিভক্তিযুক্ত ৰূপ উদ্ধাৰ কৰাত ব্যুৎপত্তিয়ে সহায়

কৰে। তদুপৰি অস্পষ্ট অৰ্থও ব্যুৎপত্তিৰ যোগেদি স্পষ্ট হয়। যেনে :-

দাবোঙ্গা : (মংগোল, নগৰৰ গভৰ্ণৰ, ফাঃ দাবোঙ্গা) পুলিচৰ মুখিয়াল (১৭২০-১৮৪০)

অভিধানৰ উদ্দেশ্যৰ লগত সংগতি ৰাখিহে ব্যুৎপত্তি নিৰ্দেশ কৰা হয়।

মৰ্যাদা : প্ৰত্যেক মানুহে ভাষা কেতিয়াও একে ধৰণে নকয়। তেনেকৈ বিশেষ অঞ্চল, ব্যৱসায় অনুযায়ী ভাষাৰ ভেদ (Register) আৰু শৈলী (Style) বেলেগ হয়। ইয়াৰ মাজৰপৰা, সামাজিক আৰু আঞ্চলিকভাৱে স্বীকৃত উপযুক্ত ৰূপবোৰ অভিধানত ঠাই দিব লাগে। মৰ্যাদা বিষয়গত, অৱস্থাগত আৰু ব্যাকৰণগত হ'ব পাৰে - যেনে :

বিয়োগ	২. গ. (গিত)
শৰীল	২. ক. (খিত) (শৰীৰ দ্ৰ.)
ধ	বি. সং. (গীত)

house: n. a structure intended or use for human habitation, see Bungalow, Cottage, Mansion (W)

পাণ্ডুলিপি ছপাৰ উপযোগী কৰা : অভিধান এখন গল্প উপন্যাসৰ দৰে কোনেও নপঢ়ে; ই প্ৰয়োজন সাপেক্ষ। সেয়ে অভিধান স্ব-ব্যাখ্যাত্মক (Self-explanatory) হ'ব লাগে।

সকলো অভিধানৰে তিনিটা অংশ থাকে। যেনে :

- (১) প্ৰচ্ছদ-পট (Front matter)
- (২) মুখ্যাংশ (Body)
- (৩) পৰিশিষ্ট

প্ৰচ্ছদ-পট : অভিধান শব্দভাণ্ডাৰৰ সংবাদস্বৰূপক - সেয়ে ব্যৱহাৰ কৰোঁতেই অতি সহজে আৰু তৎক্ষণাত বিচৰা তথ্য পাবপৰা হ'ব লাগে। সেয়ে Marry Hass

— ব মতে " . . . A good dictionary therefore . . . is one in which you can find the information you are looking for preferably in the very first place you look. সেয়ে এই অংশতেই অভিধানখনৰ সমগ্ৰ আঁচনিৰ আভাস থাকিব লাগে। প্ৰচ্ছদ-পট অংশত তলত দিয়া কথাৰে অভিধানৰ সামগ্ৰিক পৰিচয় উত্থাপন কৰা হয় -

(১) আখ্যাবলী (Title Page)	(৫) পৃষ্ঠাৰ ক্ৰমাংক
(২) পাতনি	(৬) বিৰাম চিনৰ ব্যৱহাৰ
(৩) পটুৱৈ নিৰ্দেশিকা	(৭) উচ্চাৰণৰ চিন
(৪) সংক্ষিপ্ত শব্দসমূহৰ বিৱৰণ	(৮) ক'ত কেনেকুৱা আখৰ দিয়া হৈছে

আখ্যাবলী : অভিধানৰ নামটো এনেভাৱে দিব লাগে যাতে নামটো স্ব-ব্যাখ্যাত্মক

হয় অৰ্থাৎ অভিধানৰ আকাৰ, উদ্দেশ্য আৰু শ্ৰেণী সম্পৰ্কে নামেই যাতে চিনাকি দিব পাৰে। কেতিয়াবা বেটন-বেখাৰ ভিতৰত ব্যাখ্যাও দিয়া হয়।

পাতনি : এই অংশত আগৰবোৰ অভিধানতকৈ সংশ্লিষ্ট অভিধানখনৰ প্ৰভেদ আৰু বিশেষত্ব প্ৰদৰ্শন কৰিব লাগে। অভিধানৰ আকাৰ, উদ্দেশ্য আৰু শ্ৰেণী অনুযায়ী সংশ্লিষ্ট ভাষাটোৰ বুৰঞ্জী আৰু বৈশিষ্ট্য দিয়া হ'বনে নহয় নিৰ্ণয় কৰিব লাগে। এখন সংক্ষিপ্ত অভিধানত ভাষাৰ বুৰঞ্জী দিয়া নহয়; কিন্তু বিস্তৃত অভিধানত দিব লাগে। এই অংশতে অভিধানৰ উদ্দেশ্য আৰু প্ৰায়োগিক দিশৰো ইংগিত দিয়া হয়। উদ্দেশ্য অংশত অভিধানত ভাষাটোৰ কোনটো স্তৰক প্ৰতিনিধিকৰণে লোৱা হৈছে জনাব লাগে। ধৰ কৰা শব্দৰ সংখ্যা এই অংশত থাকিব লাগে। ভাষালৈ ইতিমধ্যে সংক্ৰমণ হোৱা নব্য শব্দবোৰ কি নীতিৰ আধাৰত অভিধানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে তাৰ স্পষ্ট উল্লেখ থাকিব লাগিব। লগতে অভিধানখনৰ সমল সংগ্ৰহৰ উৎস, কেনেকৈ আৰু কি নীতিৰ আধাৰত সংগ্ৰহ কৰা হৈছে উল্লেখ কৰিব লাগে।

পটুৱৈৰ প্ৰতি নিৰ্দেশিকা : (ক) অভিধানখন কি ক্ৰমত যুগুত কৰা হৈছে? শব্দানুক্ৰম, বৰ্ণানুক্ৰম নে আনুসংগিক ৰূপত। তদুপৰি ব্যাকৰণ, নানার্থ শব্দ, সমনাম শব্দ, মৰ্যাদা, ক্ৰম-নিৰ্দেশনা, ব্যুৎপত্তি আদি কেনেকৈ কি পদ্ধতিত দিয়া হৈছে - আৰ্হি অন্তৰ্ভুক্তিৰ যোগেদি সকলো কথা উল্লেখ কৰিব লাগে।

(খ) শব্দৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপবোৰ সম্পূৰ্ণকৈ উল্লেখ কৰি প্ৰদৰ্শন কৰিব লাগে। শব্দৰ মৰ্যাদা, অভিধানত সঘনে ব্যৱহাৰ কৰি থাকিবলগীয়া শব্দ, প্ৰসংগটোকা, উদ্ধৃতিৰ মূলগ্ৰন্থ, লেখক, গ্ৰন্থৰ নাম আদি স্থানৰ মিতব্যয়িতাৰ কাৰণে কেনেকৈ অভিধানত ব্যৱহাৰ কৰিছে - উদাহৰণৰ সৈতে প্ৰদৰ্শন কৰাৰ উপৰি সংক্ষিপ্ত শব্দবোৰৰ তালিকা যুগুতাই দেখুৱাব লাগে।

পৃষ্ঠাৰ ক্ৰমাংক : পৃষ্ঠাৰ ক্ৰমাংক চকুত লগাকৈ দিয়াৰ উপৰি প্ৰত্যেক পৃষ্ঠাৰ প্ৰত্যেক কলমৰ আদি বা শেষৰ শব্দটো পৃষ্ঠাশীৰ্ষত ডাঠ আখৰ দি ছপা কৰিবলৈ নিৰ্দেশসহ উল্লেখ কৰিব লাগে।

বিৰাম চিনৰ ব্যৱহাৰ : সাহিত্য বিষয়ক এখন গ্ৰন্থত বিৰাম চিন এটা থাকি গ'লে গা-সাৰিব পাৰি। কিন্তু কোনো অজুহাত দেখুৱাই অভিধানত গা-এৰা দিব নোৱাৰি, এটা চিন থাকি গ'লেও অতি মাৰাত্মক ভুল বুলি বিবেচনা কৰা হয়। তদুপৰি অভিধানত আদিৰপৰা শেষলৈকে ই একেআগী হ'বই লাগিব। সেইখিনি কথাও উদাহৰণ দি দেখুৱাব লাগে।

উচ্চাৰণ : এই অংশত সংযুক্ত আৰু একাকী অক্ষৰৰ উচ্চাৰণ প্ৰদৰ্শন কৰা হয়।

অভিধান-তত্ত্ব

কৰে। তদুপৰি অস্পষ্ট অৰ্থও ব্যুৎপত্তিৰ যোগেদি স্পষ্ট হয়। যেনে :-

দাবোগা : (মংগোল, নগৰৰ গভৰ্ণৰ, ফাঃ দাবোঘা) পুলিচৰ মুখিয়াল (১৭১০-১৮৬৫)

অভিধানৰ উদ্দেশ্যৰ লগত সংগতি ৰাখিহে ব্যুৎপত্তি নিৰ্দেশ কৰা হয়।

মৰ্যাদা : প্ৰত্যেক মানুহে ভাষা কেতিয়াও একে ধৰণে নকয়। তেনেকৈ বিশেষ অঞ্চল, ব্যৱসায় অনুযায়ী ভাষাৰ ভেদ (Register) আৰু শৈলী (Style) বেলেগ হয়। ইয়াৰ মাজৰপৰা, সামাজিক আৰু আঞ্চলিকভাৱে স্বীকৃত উপযুক্ত ৰূপবোৰ অভিধানত ঠাই দিব লাগে। মৰ্যাদা বিষয়গত, অৱস্থাগত আৰু ব্যাকৰণগত হ'ব পাৰে - যেনে :

বিয়োগ . . . . . ২. গ.(ণিত)

শৰীল . . . . . ২. ক.(খিত) (শৰীৰ দ্র.)

ধ . . . . . বি সং(গীত)

house : n. a structure intended or use for human habitation, see Bungalow, Cottage, Mansion (W³)

পাণ্ডুলিপি ছপাৰ উপযোগী কৰা : অভিধান এখন গল্প উপন্যাসৰ দৰে কোনেও নপড়ে, ই প্ৰয়োজন সাপেক্ষ। সেয়ে অভিধান স্ব-ব্যাখ্যাত্মক (Self-explanatory) হ'ব লাগে।

সকলো অভিধানৰে তিনিটা অংশ থাকে। যেনে :

(১) প্ৰচ্ছদ-পট (Front matter)

(২) মুখ্যাংশ (Body)

(৩) পৰিশিষ্ট

প্ৰচ্ছদ-পট : অভিধান শব্দভাণ্ডাৰৰ সংবাদজ্ঞাপক - সেয়ে ব্যৱহাৰ কৰোঁতেই অতি সহজে আৰু তৎক্ষণাত বিচৰা তথ্য পাবপৰা হ'ব লাগে। সেয়ে Marry Hass

— ব মতে . . . A good dictionary therefore . . . is one in which you can find the information you are looking for preferably in the very first place you look. সেয়ে এই অংশতেই অভিধানখনৰ সমগ্ৰ আঁচনিৰ আভাস থাকিব লাগে। প্ৰচ্ছদ-পট অংশত তলত দিয়া কথাবে অভিধানৰ সামগ্ৰিক পৰিচয় উত্থাপন কৰা হয় -

(১) আখ্যাবলী (Title Page)

(২) পাতনি

(৩) পঢ়ুৱৈ নিৰ্দেশিকা

(৪) সংক্ষিপ্ত শব্দসমূহৰ বিৱৰণ

(৫) পৃষ্ঠাৰ ক্ৰমাংক

(৬) বিৰাম চিনৰ ব্যৱহাৰ

(৭) উচ্চাৰণৰ চিন

(৮) ক'ত কেনেকুৱা আখৰ দিয়া হৈছে

আখ্যাবলী : অভিধানৰ নামটো এনেভাৱে দিব লাগে যাতে নামটো স্ব-ব্যাখ্যাত্মক

অভিধান-তত্ত্ব

হয় অৰ্থাৎ অভিধানৰ আকাৰ, উদ্দেশ্য আৰু শ্ৰেণী সম্পৰ্কে নামেই যাতে চিনাকি দিব পাৰে। কেতিয়াবা বেটন-বেখাৰ ভিতৰত ব্যাখ্যাও দিয়া হয়।

পাতনি : এই অংশত আগবোৰৰ অভিধানতকৈ সংশ্লিষ্ট অভিধানখনৰ প্ৰভেদ আৰু বিশেষত্ব প্ৰদৰ্শন কৰিব লাগে। অভিধানৰ আকাৰ, উদ্দেশ্য আৰু শ্ৰেণী অনুযায়ী সংশ্লিষ্ট ভাষাটোৰ বুৰঞ্জী আৰু বৈশিষ্ট্য দিয়া হ'বনে নহয় নিৰ্ণয় কৰিব লাগে। এখন সংক্ষিপ্ত অভিধানত ভাষাৰ বুৰঞ্জী দিয়া নহয়, কিন্তু বিস্তৃত অভিধানত দিব লাগে। এই অংশতে অভিধানৰ উদ্দেশ্য আৰু প্ৰায়োগিক দিশৰো ইংগিত দিয়া হয়। উদ্দেশ্য অংশত অভিধানত ভাষাটোৰ কোনটো স্তৰক প্ৰতিনিধিকপে লোৱা হৈছে জনাব লাগে। ধাৰ কৰা শব্দৰ সংখ্যা এই অংশত থাকিব লাগে। ভাষালৈ ইতিমধ্যে সংক্ৰমণ হোৱা নব্য শব্দবোৰ কি নীতিৰ আধাৰত অভিধানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে তাৰ স্পষ্ট উল্লেখ থাকিব লাগিব। লগতে অভিধানখনৰ সমল সংগ্ৰহৰ উৎস, কেনেকৈ আৰু কি নীতিৰ আধাৰত সংগ্ৰহ কৰা হৈছে উল্লেখ কৰিব লাগে।

পঢ়ুৱৈৰ প্ৰতি নিৰ্দেশিকা : (ক) অভিধানখন কি ক্ৰমত যুগুত কৰা হৈছে? শব্দানুক্ৰম, বৰ্ণানুক্ৰম নে আনুসংগিক ৰূপত। তদুপৰি ব্যাকৰণ, নানার্থ শব্দ, সমনাম শব্দ, মৰ্যাদা, ক্ৰম-নিৰ্দেশনা, ব্যুৎপত্তি আদি কেনেকৈ কি পদ্ধতিত দিয়া হৈছে - আৰ্হি অন্তৰ্ভুক্তিৰ যোগেদি সকলো কথা উল্লেখ কৰিব লাগে।

(খ) শব্দৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপবোৰ সম্পূৰ্ণকৈ উল্লেখ কৰি প্ৰদৰ্শন কৰিব লাগে। শব্দৰ মৰ্যাদা, অভিধানত সঘনে ব্যৱহাৰ কৰি থাকিবলগীয়া শব্দ, প্ৰসংগটোকা, উদ্ধৃতিৰ মূলগ্ৰন্থ, লেখক, গ্ৰন্থৰ নাম আদি স্থানৰ মিতব্যয়িতাৰ কাৰণে কেনেকৈ অভিধানত ব্যৱহাৰ কৰিছে - উদাহৰণৰ সৈতে প্ৰদৰ্শন কৰাৰ উপৰি সংক্ষিপ্ত শব্দবোৰৰ তালিকা যুগুতাই দেখুৱাব লাগে।

পৃষ্ঠাৰ ক্ৰমাংক : পৃষ্ঠাৰ ক্ৰমাংক চকুত লগাকৈ দিয়াৰ উপৰি প্ৰত্যেক পৃষ্ঠাৰ প্ৰত্যেক কলমৰ আদি বা শেষৰ শব্দটো পৃষ্ঠাশীৰ্ষত ডাঠ আখৰ দি ছপা কৰিবলৈ নিৰ্দেশসহ উল্লেখো কৰিব লাগে।

বিৰাম চিনৰ ব্যৱহাৰ : সাহিত্য বিষয়ক এখন গ্ৰন্থত বিৰাম চিন এটা থাকি গ'লে গা-সাৰিব পাৰি। কিন্তু কোনো অজুহাত দেখুৱাই অভিধানত গা-এৰা দিব নোৱাৰি, এটা চিন থাকি গ'লেও অতি মাৰাত্মক ভুল বুলি বিবেচনা কৰা হয়। তদুপৰি অভিধানত আদিৰপৰা শেষলৈকে ই একেআগী হ'বই লাগিব। সেইখিনি কথাও উদাহৰণ দি দেখুৱাব লাগে।

উচ্চাৰণ : এই অংশত সংযুক্ত আৰু একাকী অক্ষৰৰ উচ্চাৰণ প্ৰদৰ্শন কৰা হয়।

অভিধান-তত্ত্ব

ক'ত কি ধৰনি মূল্য দি অক্ষৰ উচ্চাৰণ কৰা হয় উদাহৰণসহ দেখুৱাব লাগে ।
দ্বি-ভাষী অভিধান হ'লে দুয়োটা ভাষাৰ বৰ্ণগত মূল্য আৰু ধ্বনিগত মূল্য প্ৰদৰ্শন
কৰিব লাগে । এই অংশতে বৰ্ণমালাৰ তালিকাও সংযোগ কৰা হয় । কিছুমান
অভিধানত জটিল উচ্চাৰণবোৰ অভিধানৰ পৃষ্ঠাৰ তলত প্ৰদৰ্শন কৰা দেখা যায় ।

আখৰ নিৰ্বাচন : অভিধানত অন্তৰ্ভুক্তিৰ বিভিন্ন প্ৰভেদবোৰ আখৰৰ জোখৰ
যোগেদি প্ৰদৰ্শন কৰা হয় । শিতানশব্দ ডাঠ আখৰ আৰু তাৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা
নানার্থ শব্দৰ আখৰ একে দিয়া হয় । শিতানশব্দৰ তীৰ্যককপবোৰো একে
জোখৰ ডাঠ আখৰ দিয়া হয় । অৰ্থ আৰু অন্যান্য বৰ্ণনাত সৰু আখৰ ব্যৱহাৰ
কৰা হয় । মৰ্যাদা প্ৰদৰ্শনৰ কাৰণে বেকা আখৰ দিয়া হয় ।

আখৰ এনেভাৱে নিৰ্বাচন কৰিব লাগে যাতে অকণো ঠাই অবাৰত নষ্ট
নহয় । পঢ়াশলীয়া অভিধানত আখৰৰ জোখ $5\frac{1}{2}$ ৰ পৰা ৬ জোখ (Point) ।
কিছুমানত $5\frac{1}{2}$ ৰ পৰা ৭ জোখলৈকে থাকে । এটা পাইকা আখৰ ১২ জোখত
ভাগ হয় । এক ইঞ্চিৰ জোখ হ'ল ৭২ । এখন আদৰ্শ অভিধানত ৭ জোখৰ
আখৰ আৰু শাৰীত ব্যৱধায়ক থাকিব নালাগে । আখৰ সৰু হ'লে দ্বি-ঘাটৰ
(double space) হ'ব লাগে । শাৰী দীঘল হ'লে ৭ জোখৰ আখৰ পঢ়িব
পৰা নাযায় ; সেয়ে অভিধানৰ পৃষ্ঠা দুই বা তিনিফলমৰ হ'ব লাগে । অত্যধিক
সৰু আখৰ হ'লে তিনিফলমৰ পৃষ্ঠা হ'ব লাগে । মুঠতে আখৰ ক'ত, কেনেকৈ
ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে এই অংশত উল্লেখ কৰিব লাগে ।

পৰিশিষ্ট : পৰিশিষ্টক অভিধান বুলিয়েই কোৱা হয় । অভিধানত এটা মূলৰপৰা
হোৱা শব্দবোৰ বৰ্ণানুক্ৰমত সিঁচৰতি হৈ থাকে ; পৰিশিষ্টত একেলগ কৰি দেখুওৱা
হয় । প্ৰয়োজন বুজি পাৰিভাষিক শব্দও অন্তৰ্ভুক্ত কৰা দেখা যায় । ওজন, জোখ-
মাখ, ভৌগোলিক নাম, জিলা, মহকুমা, সদৰ, প্ৰাচীন কালজয়ী লেখকৰ নাম
আদিও কিছুমান অভিধানৰ পৰিশিষ্টত দিয়া হয় ।

তদুপৰি আখ্যাৱলী পৃষ্ঠাৰপৰা শেষলৈকে অভিধানত একে কাগজ,
একেধৰণৰ আখৰ ব্যৱহাৰ কৰি আনুপাতিক সমতা বক্ষা কৰিব লাগে আৰু ছপা
ভুল যাতে নহয় তালৈ সততে লক্ষ্য কৰিব লাগে । ছপা-বন্ধা পৰিপাটি হোৱাৰ
উপৰি বেটুপাত আকৰ্ষণীয় হ'ব লাগে ।

তৃতীয় অধ্যায়

দ্বি-ভাষিক অভিধান

দ্বি-ভাষিক অভিধান(অভিধান)এখনত দুটা ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হয় । এটা
উৎস ভাষা (Source Language) আৰু আনটো লক্ষ্য ভাষা (Target
Language) বহুতে উৎস ভাষাটোক বিষয় ভাষা (Object Language) আৰু
লক্ষ্য ভাষাটোক ভাষান্তৰিত (Translating Language) বুলি কয়^১ । অৰ্থাৎ এনে
অভিধানত শব্দৰ অন্তৰ্ভুক্তি উৎস ভাষাত আৰু ব্যাখ্যা বা বিৱৰণ লক্ষ্য ভাষাত দিয়া
হয় । যেনে English-Assamese Dictionary, ইয়াত শব্দৰ অন্তৰ্ভুক্তি ইংৰাজী
ভাষাত আৰু ব্যাখ্যা বা বিৱৰণ অসমীয়া ভাষাত, তেনেকৈ Assamese-English
Dictionary ত শব্দৰ অন্তৰ্ভুক্তি অসমীয়া ভাষাত ব্যাখ্যা বা বিৱৰণ ইংৰাজী ভাষাত
দিয়া হয় । 'অভিধানৰ নামটোৱেও অভিধানখনৰ পৰিচয় দিয়ে । উৎস ভাষাৰ
নামটো প্ৰথমতে আৰু লক্ষ্য ভাষাৰ নামটো দ্বিতীয় স্থানত থাকিব লাগে ।

দ্বি-ভাষিক অভিধান যুগুত কৰাটো অতিশয় জটিল, কিয়নো অভিধানিকৰ
দুয়োটা ভাষাত সমানে দখল থাকিব লাগিব । দুয়োটা ভাষাৰ শব্দৰ ব্যঞ্জন, অৰ্থগৌৰৱ
প্ৰয়োগ পৰিসৰ, সাংস্কৃতিক পৰিমণ্ডলৰ লগতে ব্যাকৰণৰ নিয়ম আৰু অনিয়মৰ
শব্দবোৰৰ সাধন সম্পৰ্কে বিস্তৃত জ্ঞান থাকিব লাগিব । সেয়ে তেওঁক অভিধানখনৰ
স্থপতিবিদ বুলি কোৱা হয় । এই স্থপতিবিদগৰাকীয়ে নিৰ্দিষ্ট নিয়ম আৰু ব্যক্তিত্বৰ
সুখম সমন্বয় সাধন কৰি আগ বাঢ়িলে সৰ্বাংগসুন্দৰ অভিধান এখন প্ৰণয়ন কৰিব
পাৰে । তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে তেওঁ কিছুমান স্তৰৰ মাজেদি আগ বাঢ়িব লাগিব ।

এক ভাষিক অভিধানৰ দৰে দ্বি-ভাষিক অভিধান-প্ৰণয়ন কৰাৰ আগতে
খচৰা আঁচনি এখনৰ প্ৰয়োজন । ইয়াৰ আগতে আকৌ সিদ্ধান্ত কৰি ল'ব লাগিব - কি
উদ্দেশ্যে অভিধানখন প্ৰণয়ন কৰা হ'ব, কাৰ কাৰণে কৰা হ'ব ? এই স্তৰতেই উৎস
ভাষাও নিৰূপণ কৰি ল'ব লাগিব । উৎস আৰু লক্ষ্য দুয়োটা ভাষাৰ মাজত সাংস্কৃতিক
সম্পৰ্ক আৰু ব্যাকৰণৰ সমন্বয় কেনেকৈ সাধন কৰা হ'ব ? দুয়োটা ভাষাৰ মাজত
সাংস্কৃতিক সম্পৰ্কৰ ব্যৱধান বেছি হ'লে তেনে অভিধানত বিশ্বকোষৰ দৰে তথ্য
থাকিব লাগিব । তদুপৰি দুয়োটা ভাষাৰ মাজত কিমানলৈকে সমন্বয় সাধন কৰা
হ'ব ? তেনেকৈ উৎস ভাষাৰ শব্দবোৰৰ নানার্থবাচ্য (Designatum) ভাৱক্ৰমবাচ্য
(Conotetum), প্ৰয়োগ পৰিসৰ (Range of Application) লক্ষ্য ভাষাত কেনেকৈ
ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব ? মাতৃভাষা-ভাষীয়ে নিজৰ ভাষাটো ভালকৈ জানে ; সেয়ে এনে

১ Yakov Malkiel

২ Thomas A. Sebeok

ব্যৱহাৰকাৰীৰ কাৰণে যুগুত কৰা অভিধানত মাতৃভাষাৰ বিস্তৃত তথ্য নালাগে, কিন্তু বিদেশী এজনৰ কাৰণে বিস্তৃত তথ্য থাকিব লাগিব। যেনে :- এজন মাতৃভাষা-ভাষীয়ে ক-ভাষাৰ অভিধান এখন খ-ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে যুগুত কৰিলে অভিধানখন হ'ব ক-খ বা খ-ক। তেনে অৱস্থাত ক-ভাষাৰ শব্দৰ ভাষা-বিজ্ঞানসন্মত অৰ্থতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য শব্দৰ সাধন খ-ভাষাত প্ৰকাশ পাব লাগিব। সেয়ে অভিধানখনৰ উদ্দেশ্য স্পষ্ট হ'ব লাগিব। অভিধানখন উৎস ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে নে লক্ষ্য ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে, নে দুয়োটা ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে? এইখিনিতে কৈ থোৱা ভাল দুয়োটা ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে অভিধান-প্ৰণয়ন কৰিবলৈ চেষ্টা নকৰাই ভাল^৩। এনে চেষ্টা সফল নহ'ব।^৪ সেয়ে দ্বি-ভাষিক অভিধানৰ প্ৰকাৰায়ক (Typological Classification) শ্ৰেণীবিভাগৰ কথাও লক্ষ্য ৰাখিব লাগে। অভিধানখনৰ উদ্দেশ্য আৰু ব্যৱহাৰকাৰীক চকুৰ আগত ৰাখি দ্বি-ভাষিক অভিধানক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে ১. উৎস ভাষা-ভাষী বনাম লক্ষ্য ভাষা-ভাষীৰ অভিধান আৰু ২. কোনো পাঠ অনুবাদৰ বনাম পাঠ উপলব্ধিৰ অভিধান। উৎস ভাষা-ভাষীয়ে লক্ষ্য ভাষা-বুজি পাবৰ কাৰণে প্ৰণয়ন কৰা অভিধানত লক্ষ্য ভাষাৰ শব্দবোৰৰ আচৰণ বা প্ৰয়োগ-পৰিসৰ বুজি পোৱা ধৰণৰ হ'ব লাগিব, কিয়নো তেওঁ উৎস ভাষাক ভিত্তি কৰি লক্ষ্য ভাষাটো শিকিব লাগিব। তেনেকৈ উৎস ভাষা শিকিবলৈ যুগুত কৰা অভিধানত উৎস ভাষাৰ বিবিধ আচৰণ অভিধানত প্ৰতিফলিত হ'ব লাগিব।

অভিধানখন কাৰ কাৰণে কৰা হ'ব? শিক্ষিত লোক সৰ্বসাধাৰণৰ কাৰণে নে অনুবাদৰ কাৰণে কৰা হ'ব। এই কথাও পৰিকল্পনাৰ স্তৰতেই সিদ্ধান্ত কৰি ল'ব লাগিব। অসমীয়া-ইংৰাজী অভিধান এখন অসমীয়া ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে যুগুত কৰিলে 'দৈয়ন' শব্দৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন নাই; কিন্তু ইংৰাজী ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে যুগুত কৰা অভিধানত সাংস্কৃতিক দিশ প্ৰদৰ্শন কৰি বিস্তৃত ব্যাখ্যা দিব লাগিব। আকৌ পণ্ডিতৰ কাৰণে কৰা অভিধান কেতিয়াবা নৃ-বৃত্ত-তত্ত্বৰ আধাৰত বা পুৰণি পাঠৰ আধাৰত যুগুত কৰিবলগীয়া হ'ব। তেনে অৱস্থাত অভিধানখন শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু গঠন নিৰ্দেশক হ'ব। যেনে : সংস্কৃত ভাষাৰ অভিধান। এনে অভিধান দ্বি-ভাষিক হ'ব লাগে। এই সমগ্ৰ কথা বিবেচনা কৰিহে আঁচনি কৰিব লাগে। আঁচনিত অভিধানৰ সমল কি হ'ব? ক'ৰপৰা সংগ্ৰহ কৰা হ'ব? আৰু কি নীতিৰ আধাৰত কৰা হ'ব - এইবোৰ তল তলকৈ চাই আঁচনিখন কৰিব লাগে।

৩ Richard, S. Harrel, "Some notes on bilingual dictionary in PL, p.51

৪ Marry, R. Hass, What belongs in a bilingual Dictionary in PL, p.47

এখন সাধাৰণ দ্বি-ভাষিক অভিধানত তলত দিয়া সম্ভেদবোৰ থাকিব লাগে-

১. উৎস ভাষাৰ প্ৰত্যেকটো শব্দ লক্ষ্য ভাষাত অনুদিত হ'ব লাগে
২. ব্যৱহাৰ কৰোঁতাই বিচাৰিলেই পোৱাকৈ সকলোধৰণৰ শব্দ বাগ্‌বৈশিষ্ট্য (Locution) থাকিব লাগে।
৩. শব্দৰ সাধন, ৰূপ পৰিৱৰ্তন, অৰ্থতাত্ত্বিক সম্ভেদ থাকিব লাগিব।
৪. শব্দৰ সীমাবদ্ধ প্ৰয়োগ দেখুৱাব লাগিব
৫. ঠাইৰ নাম, বিখ্যাত গ্ৰন্থ, তেনে গ্ৰন্থত থকা বিখ্যাত চৰিত্ৰৰ নাম অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে
৬. ব্যৱসায়-বাণিজ্য, বিজ্ঞান, শিল্প উদ্যোগৰ লগত জড়িত শব্দ
৭. আখৰ-জোঁটনিৰ নিৰ্দিষ্ট ৰূপ।
৮. উচ্চাৰণ

সমল-সংগ্ৰহ : দ্বি-ভাষিক অভিধানৰ কাৰণে সমল-সংগ্ৰহৰ উৎকৃষ্ট উৎস হ'ল ইতিমধ্যে থকা এক-ভাষিক অভিধান এখন। সংশ্লিষ্ট ভাষাত একাধিক তেনে অভিধান থাকিলে যিখনেই উদ্দেশ্যৰ লগত খাপ খাই সেইখনকে আধাৰস্বৰূপে ল'ব লাগে। এই স্তৰতে কাৰ্ডৰ আৰ্হিও প্ৰস্তুত কৰি ল'ব লাগে।

অন্তৰ্ভুক্তিৰ নিৰ্বাচন : অভিধানখনত কোনবোৰ শব্দ নিৰ্বাচন কৰি অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হ'ব- সেই কথা অভিধানখনৰ উদ্দেশ্য আৰু ব্যৱহাৰ কৰোঁতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব। অন্তৰ্ভুক্তিৰ নিৰ্বাচনত তলত দিয়া কথাকেইটা মনত ৰাখিব লাগিব - ১. শব্দৰ সঘন প্ৰয়োগ ২. ব্যাকৰণ সন্মত শব্দ ৩. শব্দৰ গঠন ৪. অৰ্থতত্ত্ব ৫. প্ৰত্যাৰ্পিত (Feedback) তথ্য আৰু ৬. সংস্কৃতিৰ লগত সম্বন্ধ থকা শব্দ।

শব্দৰ সঘন প্ৰয়োগ : যিবোৰ শব্দ সঘনাই ব্যৱহাৰ হয়, যিবোৰৰ ৰূপ আৰু অৰ্থত প্ৰকাৰণগত জটিলতা আছে সেইবোৰ শব্দ নিৰ্বাচন কৰিব লাগে।

ব্যাকৰণসন্মত শব্দ : এনে শব্দই ভাষাৰ গাঁথনিক দিশটো প্ৰতিফলিত কৰে। সেয়ে অন্যান্য শব্দৰ লগত উপসৰ্গ, অব্যয়, ক্ৰিয়াবিশেষণ আদি নিৰ্বাচন কৰিব লাগে।

শব্দৰ গঠন : লক্ষ্য ভাষাৰ শব্দৰ সাধনগত বৈশিষ্ট্য পৰিশিষ্ট বা পাতনিত বিস্তৃতভাৱে দেখুৱাব লাগে। অৰ্থাৎ সমাস বা সন্ধিজাত শব্দ অনুসৰ্গ লগ লগাৰ নিয়ম, শূন্য বিভক্তি, দ্বিৱৰূপ হোৱাৰ নিয়ম আদিৰ বিতং বিৱৰণ থাকিলে অন্তৰ্ভুক্তি নিৰ্বাচনত সুবিধা হয়।

অৰ্থতাত্ত্বিক দিশ : এই দিশত শব্দৰ বিৰোধ (Contrast) আৰু প্ৰতিকল্প অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন। ইংৰাজী কিছুমান বিপৰীত শব্দৰ বিৰোধ চাব পাৰি যেনে : - Wide-door- Narrow door। কিন্তু Wide array - Small array. সেইদৰে প্ৰতিকল্পও দেখুৱাব পাৰি : যেনে - bar (He walked-up to the bar), এই শব্দৰ প্ৰতিকল্প

Sandbar, Sarbelt এইবোৰতো সমস্যা আছে সেই সম্পৰ্কে পিছত আলোচনা কৰা হৈছে। তদুপৰি একোটা ভাষাৰ এটা শব্দই বেলেগ অৰ্থতো ব্যৱহাৰ হ'ব তালৈও লক্ষ্য ৰাখিব লাগে, যেনে : হিন্দীত 'শিক্ষা' শব্দই Education বুজায়, কিন্তু মাৰাঠীত Punishment বুজায়। হিন্দীৰ 'হনুমান' শব্দই ঈশ্বৰৰ এটা নাম বুজায়; কিন্তু অসমীয়াত বান্দৰ বুজায়, তেনেকৈ হিন্দীৰ 'উপন্যাস' শব্দই Novel বুজায়; কিন্তু কন্নড় ভাষাত Lecture বুজায়।

প্ৰত্যাৰ্পিত তথ্য : কিছুমান শব্দ বা প্ৰত্যয়ৰ লক্ষ্য ভাষাত অৰ্থ নিৰূপণৰ কাৰণে ইয়াৰ সহায় লৈ অন্তৰ্ভুক্তি নিৰ্বাচন কৰিব লাগে। যেনে : জাৰ্মান ভাষাৰ Wirt শব্দৰ ইংৰাজীত অৰ্থ হ'ল Landlord, owner, host, আদি। কিন্তু Wirt কেতিয়াবা অনুসৰ্গ হিচাপে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে - Gastwirt; ইয়াত wirt অনুসৰ্গ, ইংৰাজী keeper tiller আদিৰ নিচিনা^৬। এনেবোৰ শব্দৰ অৰ্থ পৰিবৰ্তনৰ ৰূপ চাই অন্তৰ্ভুক্তি নিৰ্বাচন কৰিব পাৰি অৰ্থাৎ প্ৰতি অৰ্পিত ৰূপো শব্দ নিৰ্বাচনৰ এটা পদ্ধতি।

সংস্কৃতৰ লগত সম্বন্ধ থকা শব্দ : শব্দৰ সংস্কৃতিক ধৰ্ম ৰক্ষা কৰি শব্দ নিৰ্বাচন কৰিব লাগে। এটা ভাষাৰ সংস্কৃতি অন্য এটা ভাষাত হ'বহঁ মিলি নাযায়। তেনে অৱস্থাত ভাৰ ক্ৰমব্যাচৰ সহায় ল'ব লাগে। দুয়োটা ভাষাৰ সাংস্কৃতিক ধৰ্ম ৰক্ষা কৰাও বৰ টান কাম, সেয়ে সম্পূৰ্ণ নহ'লেও ভাৱৰ প্ৰতিফলন হ'ব লাগিব। যেনে : ইংৰাজী 'warm' অসমীয়াত উষ্ণ হয়তো হ'ব পাৰে, কিন্তু 'warm reception' উষ্ণ সম্বৰ্ধনা হ'ব নোৱাৰে। শব্দৰ সাংস্কৃতিক ধৰ্ম ৰক্ষা কৰিবলৈ হ'লে সাদৰ সম্বৰ্ধনাহে কৰিব লাগিব; কোনোবাই উষ্ণ সম্বৰ্ধনা জনালে পানীৰ ক্ষেত্ৰত উষ্ণ পানী বুলি ক'ব লাগিব, বা উষ্ণ কম্বল বুলিব লাগিব; এইক্ষেত্ৰত তপত আৰু গৰম শব্দহে 'warm' ৰ ঠাইত ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব। ইয়াক অৰ্থ বৈষম্যৰ যোগেদি নিৰূপণ কৰি ল'ব পাৰি। এই সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে।

অন্তৰ্ভুক্তি নিৰ্বাচনৰ পিছৰ স্তৰটোৱেই অন্তৰ্ভুক্তি। দ্বি-ভাষিক অভিধানৰ অন্তৰ্ভুক্তিত তলত দিয়া সন্ত্ৰেদবোৰ থাকিব লাগিব।

১. শিতান শব্দ (Head word) ২. উচ্চাৰণ, ৩. ব্যাকৰণ সন্ত্ৰেদ, ৪. অৰ্থ আৰু ব্যাখ্যা আৰু ৫. শব্দৰ প্ৰয়োগ।

শিতান শব্দ : একোটা প্ৰাকৃতি আৰু প্ৰাকৃতিক অনুক্ৰম (Morphemic sequence) ৰক্ষা কৰি দ্বি-ভাষিক অভিধানৰ শিতান শব্দ নিৰ্বাচন কৰিব লাগে। খণ্ডবাক্যবোৰ একাধিক পদৰ সমষ্টি, সেইবোৰ অপৰিহাৰ্য অংশৰ লগত অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব লাগে; যেনে : by and large, by - ৰ লগত, to - make sure : এইবোৰ নিৰ্বাচনত অভিধানৰ আৰম্ভৰপৰা শেষলৈকে একে নীতি ৰক্ষা কৰি শিতান শব্দ স্থিৰ কৰিব

৫ F. W. Householder, "Summary report" in PL, p.279

লাগে। by-ৰ লগত Large অন্তৰ্ভুক্ত হ'লে, বৰ্ণানুক্ৰমত Large ৰ যেতিয়া অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব তেনে অৱস্থাত Large ত ক্ৰম-নিৰ্দেশনা দিব লাগিব অৰ্থাৎ Large-ৰ বৰ্ণানুক্ৰমত by দ্ৰষ্টব্য বুলি দেখুৱাব লাগিব। আখৰ-জোঁটনিৰ ব্যতিক্ৰম থকা শব্দ তিৰ্যক চিন দি একেঠাইতে অন্তৰ্ভুক্ত নকৰি বৰ্ণানুক্ৰমত তিৰ্যক ৰূপটো দিব লাগে। এনে কৰিলে ব্যৱহাৰ কৰোঁতাৰ সুবিধা হয়^৭। সেয়ে goose, sing, caddis আদি geese, sang, caddice ৰ পৰা বা বেলেগাই বৰ্ণানুক্ৰমত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে।

যিবোৰ শব্দৰ আখৰ-জোঁটনি একে কিন্তু অৰ্থ বেলেগ সেইবোৰ শব্দ অভিধানৰ বেলেগ শিতান শব্দত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে। তদুপৰি যিবোৰ শব্দৰপৰা বিস্তৃত অৰ্থৰ অসংখ্য শব্দ হৈছে তেনে শব্দ শিতানৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিলে ভাল।

উচ্চাৰণ : দ্বি-ভাষিক অভিধানত উচ্চাৰণ চিন অপৰিহাৰ্য। আজিৰ ইলেক্ট্ৰনিক প্ৰচাৰ মাধ্যমৰ যুগত ছপাৰ শব্দই শেষ শব্দ নহয়। কেনেকৈ উচ্চাৰণ কৰিব লাগে সেই কথাও গুৰুত্বপূৰ্ণ। ১৯৫৫ চনত বাৰ্ণহাৰ্টে ১০৮ টা প্ৰশ্ন ৯৯ খন কলেজৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত বিতৰণ কৰি সমীক্ষা চলাওতে ৫৬.০০০ জন ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে অৰ্থ আৰু আখৰ-জোঁটনিৰ পিছতে উচ্চাৰণক স্থান দিছিল^৮। ইয়াৰ উপৰি পৃথিৱীৰ কোনো ভাষাৰে আখৰ-জোঁটনি সম্পূৰ্ণ নহয়। অৰ্থাৎ অনুক্ৰম বৰ্ণৰেহে (Segmental Phoneme) আখৰ জোঁটনি দেখুৱা হয়; উপাহিত বৰ্ণবোৰ (Segmental Phoneme) দেখুৱা নহয়। যেনে: শ্বাসাঘাত, সুৰ আদি লিখাত ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। তদুপৰি পৃথিৱীৰ প্ৰায়বোৰ ভাষাতে বৰ্ণগতবিৰোধ লেখাত প্ৰকাশ নাপায়^৯। বহুত ভাষাত উচ্চাৰণ আৰু লেখাত ব্যৱধান আৰু বিৰোধ বেছি। ইংৰাজীত ৪৪ টা ধ্বনিৰ ২৫১ টা আখৰ-জোঁটনি আছে। এই প্ৰসংগত ইংৰাজী (S) বৰ্ণৰ কথাই ক'ব পাৰি। ইয়াৰ আখৰ-জোঁটনি চৈধ্যটা। যেনে: ce (ocean), sch (schist), Sci (conscience), se (nausea), sh (ship) ইত্যাদি^{১০}। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল ভাষাবোৰৰ লিখন পদ্ধতিৰ পৰম্পৰা। সেই কাৰণেই উচ্চাৰণ দেখুৱাবলৈ লিপ্যন্তৰৰ সহায় ল'ব পাৰি। দুই ধৰণে লিপ্যন্তৰ নীতি নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰি। প্ৰত্যেকটো বিশিষ্ট ধ্বনি (Distinctive Sound) বিশিষ্ট প্ৰতীকত প্ৰকাশ কৰা। মনত ৰাখিব লাগিব এনে প্ৰতীকত নিয়ম একৰূপৰ হ'ব লাগে। দ্বিতীয়তে লিপ্যন্তৰ ধ্বনিগত (Phonetic) আৰু বৰ্ণগত Phonemic) হ'ব পাৰে। দ্বি-ভাষিক অভিধানত কেনেকৈ

৬ Samuel Johnson, Dictionary of the English Language - p-5
৭ Burnhart C. L., Problems in editing commercial monolingual dictionary in PL, p 161.
৮ Hill A. A., The typology of writing systems in Papers in linguistics in Honor of Leon Dostert, ed. W. Austin, 1967. pp 96-97
৯ Burnhart C. L., ed. The American College Dictionary, 1967, P. XXVII

লিপ্যন্তৰ কৰি উচ্চাৰণ প্ৰদৰ্শন কৰা হ'ব ? কেম্প মেলনৰ মতে এজন মাতৃভাষা-ভাষীয়ে উপধ্বনিগত প্ৰভেদবোৰ জানিব লাগিব আৰু বিদেশী ভাষা এটা শিকিবৰ কাৰণেও আকৌ বৰ্ণগত ধাৰণা থাকিব লাগিব^{১০} । কম সময়তে বিদেশী ভাষা এটা শিকিবৰ কাৰণে বৰ্ণগত লিপ্যন্তৰ প্ৰয়োজন বুলি Bernard Block আৰু George L. Trager এ উল্লেখ কৰিছে^{১১} । কি লিপ্যন্তৰ গ্ৰহণ কৰা হৈছে সেই কথা অভিধানৰ আগকথাত ধ্বনিগত আৰু বৰ্ণগত বৈশিষ্ট্য স্পষ্টকৈ দেখুৱাই উল্লেখ কৰিব লাগিব । ইয়াৰ উপৰি বৰ্ণবোৰৰ উপধ্বনি আৰু পৰিপূৰক প্ৰয়োগ (complementary distribution) দেখুৱাই মূল গ্ৰহণ কৰা হৈছে ক'ব লাগিব । আনহাতে ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰতীপ বিশ্লেষণ (Contrastive analysis) দেখুৱাব লাগে ।

লিপ্যন্তৰত ধ্বনিগত সমস্যাও আছে । কিছুমান ভাষাৰ স্বৰৰ দীৰ্ঘ আৰু গুণৰ মাজত প্ৰভেদ আছে । স্বৰ গুণ বিশিষ্ট হ'লে দীৰ্ঘৰ কথাটো গৌণ হয় । দীৰ্ঘৰ কথাত গুৰুত্ব দিলে প্ৰতীক ভিন্ন হ'ব । যেনে : ইংৰাজী ভাষাৰ Pit আৰু Pete - ৰ আন্তৰ্জাতিক ধ্বনি সংস্থাৰ প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰিলে ক্ৰমে Pit, Pi:t, হ'ব । যদি গুণ আৰু দীৰ্ঘ দুয়োটা দেখুৱাব খোজে তেনেহ'লে শব্দ দুটা Pit, Piyt হ'ব । তেনেকৈ অসমীয়াৰ বৰফ শব্দৰ ফ-ৰ পিছত উপধ্বনি এটা আছে, ইয়াক কেনেকৈ দেখুওৱা হ'ব ? তেনেকৈ বোগ কিন্তু কগী, ইয়াৰ পিছত ই থকাত বোগ শব্দৰ ও>উ হ'ল । এইবোৰ কেনেকৈ দেখুওৱা হ'ব ? এইবোৰ বৈশিষ্ট্যও আগকথাত থাকিব লাগিব ।

লিপ্যন্তৰৰ আন এটা সমস্যা হ'ল কোনটো ভাষাৰ লিপ্যন্তৰ দেখুওৱা হ'ব । পৰম্পৰাগতভাৱে ধ্বনিগত সন্ত্ৰেদ থকা অভিধানত উৎস ভাষাৰ লিপ্যন্তৰ দিয়া দেখা যায় । লিপ্যন্তৰৰ ক্ষেত্ৰত অভিধানখন কাৰ কাৰণে কৰা হৈছে - সেই কথাত গুৰুত্ব দি নিৰ্ণয় কৰিব লাগে । এখন অসমীয়া- ইংৰাজী অভিধান অসমীয়া ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে কৰিলে উচ্চাৰণ দেখুৱাব নালাগে কিন্তু বিদেশী এজনৰ কাৰণে কৰিলে দেখুৱাব লাগিব । সেয়ে দুয়োটা ভাষাৰ তুলনামূলকভাৱে বিস্তৃত অধ্যয়ন কৰি অভিধানৰ ব্যৱহাৰকাৰীৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি উচ্চাৰণ প্ৰদৰ্শনৰ ব্যৱস্থা স্থিৰ কৰি ল'ব লাগে ।

ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদ : ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদ দিবলৈ আভিধানিকৰ দুয়োটা ভাষাত সমান দখল থাকিব লাগিব । সেয়েহে দ্বি-ভাষিক অভিধান প্ৰণয়ন কৰাৰ আগতে আভিধানিকে লক্ষ্য ভাষাৰ গঠনমূলক ব্যাকৰণ এখনহে প্ৰথমে লিখিব লাগে বুলি এগৰাকী ভাষা বিজ্ঞানীয়ে কৈছে ।^{১২} প্ৰায়বোৰ ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ সহসম্বন্ধ নাথাকে । গতিকে

১০ Melon, Kemp, Structural linguistics and bilingual dictionaries in, PL, p.115

১১ B. Block and G. L. Trager, Outline of Linguistic Analysis, p. 40

১২ Yakov Malkiel, Lexicography, P - 372

আভিধানিকৰ কাম হ'ল লক্ষ্য ভাষা শিকোৱাত সহায় কৰা । অকল সেয়ে নহয় ব্যাকৰণৰ কিতাপৰ সহায় নোলোৱাকৈ উপযুক্ত ঠাইত শব্দটো প্ৰয়োগ কৰি বাক্য লিখিব পাৰিব লাগিব । নিৰ্ধৰিত ৰূপত ব্যাকৰণ সন্ত্ৰেদ মূল অভিধানত প্ৰয়োগ কৰি, ভাষাৰ গাঁথনিক বৈশিষ্ট্য বিস্তৃতভাৱে আগকথাত দেখুৱাব লাগিব । কেৱল বিশেষ্য, বিশেষণ আদিৰ উল্লেখ নকৰি বিভিন্ন শ্ৰেণী প্ৰয়োগ সহ দেখুৱাব লাগে । শব্দৰ বিভিন্ন গঠনত আচৰণ বৈলেগ হয় সেইবোৰো স্পষ্টকৈ দেখুৱাব লাগে । অসমীয়া ভাষাত পাচি, খবাহি, কাঁহী, বিশেষ্য, কিন্তু কেতিয়াবা প্ৰত্যয় ৰূপতো ব্যৱহাৰ হয় । যেনে - ধানপাচি, চাউলখবাহি, ভাতকাঁহী । এনে ব্যতিক্ৰমবোৰ স্পষ্টকৈ দেখুৱাব লাগিব ।

অৰ্থ আৰু ব্যাখ্যা : অৰ্থ আৰু ব্যাখ্যাৰ কাৰণে আভিধানিকৰ দুয়োটা ভাষাত সমান ব্যুৎপত্তি থকাৰ উপৰি দুয়ো ভাষা-ভাষীৰ সংস্কৃতি সম্পৰ্কে বিস্তৃত জ্ঞান থাকিব লাগিব । অৰ্থ নিৰূপণ কৰাটোৱেই দ্বি-ভাষিক অভিধানৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ সমস্যা । দুই ধৰণে অৰ্থ প্ৰদৰ্শন কৰা হয় - ১. অনুবাদ ৰূপত আৰু ২. বৰ্ণনাৰ যোগেদি । কিছুমান শব্দ অনুবাদৰ যোগেদি দেখুৱাব পাৰি, যেনে : কুকুৰ - dog কিন্তু খা ৰপৰা, ভাত খা, পানী খা, চৰ খা, চকু খা আদি অনুবাদৰ যোগেদি দেখুৱাব নোৱাৰি । তদুপৰি উৎস ভাষাৰ সকলো শব্দৰ প্ৰতিকল্প লক্ষ্য ভাষাত নাথাকে । সংস্কৃতিৰ লগত সম্বন্ধ থকা শব্দ, উদ্ভিদ, প্ৰাণী, ঘৰ-দুৱাৰ, বাচন-বৰ্তন, কাঠ-বাঁহ প্ৰত্যেক ভাষাত বেলেগ বেলেগ । অসমীয়া সংস্কৃতিত good morning নাই, অৱশ্যে আজিকালি সুপ্ৰভাত কৰা হৈছে । কিন্তু সমাজ-ভাষা-বিজ্ঞানৰ দৃষ্টিৰে চালে দেখা যাব - অষ্টম - নৱম শ্ৰেণীত পঢ়ি থকা ল'ৰাজনে সুপ্ৰভাততকৈ good morning বুলি কৈ বেছি ভাল পাব । সেয়ে এনে অৱস্থাত বৰ্ণনাৰো সহায় ল'ব লাগে । যেনে: পাতল - Which is not heavy, কিন্তু ৰঙৰ ক্ষেত্ৰত Which is not bright এনেদৰেও স্পষ্ট ধাৰণা দিব পাৰি ।

অৰ্থ বিচাৰত শব্দৰ সহ-সম্বন্ধৰ কথাও বহুতে কয় । যেনে: মূল শব্দ like ইয়াৰ লগত সম্বন্ধ থকা শব্দবোৰ হ'ল unlike, dislike, likely, likelihood আদি একে শিতানতে অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লক্ষ্য ভাষাত অৰ্থ নিৰূপণ কৰিব পাৰি । কিন্তু তাতো অসুবিধা আছে । Know ৰ শিতানত যদি acknowledgement অন্তৰ্ভুক্ত হয়, অভিধানৰ উদ্দেশ্যই ব্যৰ্থ হ'ব । তদুপৰি কিছুমান প্ৰাকৃতি স্পষ্ট নহয়, যেনে : monetary, man আদি । সেয়ে অৰ্থৰ সম্বন্ধ বিচাৰৰ আটাইতকৈ ভাল পদ্ধতি হ'ল শব্দ পৰিয়ালৰ মাজৰপৰা সঘন ব্যৱহৃত শব্দটো শিতান শব্দ কৰি অন্তৰ্ভুক্তিবোৰ বন্ধনীৰ ভিতৰত দিব পাৰি । যেনে: Comfort (-able, un-able, -er, -ing, -less) এই পদ্ধতিয়ে শব্দৰ সাধনৰ যোগেদি অৰ্থৰ ফালেও শিকাকক নিৰ্দেশনা দিব পাৰিব । তেনেকৈ Break v. (to break away, 2. to break down, - to

break in-, to break off - to break through, to break up - এই পদ্ধতিয়ে শব্দৰ সম্বন্ধ প্ৰদৰ্শন কৰাৰ উপৰি অৰ্থ নিৰূপণতো সহায় কৰিব পাৰে।

এক ভাষিক অভিধানৰ পাঠকৰ ভাষাটোৰ লগতে সাংস্কৃতিক দিশৰো পৰিচয় থাকে। কিন্তু দ্বি-ভাষিক অভিধানত উৎস ভাষা-ভাষীৰ লক্ষ্য ভাষাৰ সাংস্কৃতিক দিশৰ বিষয়ে অবগত নহয়। সেয়ে উৎস ভাষাৰ শব্দ এটাৰ লক্ষ্য ভাষাত প্ৰতিশব্দ এটা দিলেই নহ'ব। সেই শব্দটো পাঠকে মনে বিচৰা ধৰণৰ যথার্থ হৈছেনে নাই চাব লাগিব। যেনে : ইংৰাজী-অসমীয়া অভিধান এখনত Signifier শব্দটোৰ অৰ্থ ভাষা বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ এজনৰ কাৰণে প্ৰয়োজন হ'ল। F. D. Saussure ৰ Sign, Signified, Signifier, Significance, শব্দৰ ব্যাকৰণগত দিশৰ আধাৰত প্ৰতিশব্দ এনেভাৱে যুগুত কৰিব লাগিব যাতে পাঠকৰ মনঃপুত হয়; যেনে: -Sign : চিহ্ন, সংকেত, Signifier: চিহ্নক সংকেতক Signified: চিহ্নিত বা চিহ্নায়িত, সংকেতায়িত, Significance : ছিহ্নাৰ্থ, সংকেতাৰ্থ। অনুবাদ প্ৰতিশব্দত সেইকাৰণে প্ৰয়োগ পৰিসৰ অধ্যয়ন কৰি ল'ব লাগিব। এই পদ্ধতিক অনুবাদ প্ৰতিশব্দ (translation equivalent) বোলে। কিন্তু কিছুমান শব্দৰ প্ৰতিশব্দ বিচাৰি পোৱা নাযায়। তেনে অৱস্থাত শব্দ তৈয়াৰ কৰি, নাইবা ধাৰ কৰি অথবা প্ৰতিষ্ঠিত অৰ্থত নতুন অৰ্থ আৰোপ কৰি প্ৰতিশব্দ তৈয়াৰ কৰি ল'বলৈ UNESCO ই পৰামৰ্শ দিছে। কিন্তু অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত আভিধানিকে ভাষাৰ বীতি অনুযায়ী অনুবাদ কৰি ল'ব লাগিব। কিন্তু এটা ভাষাৰ শব্দ এটাৰ আন এটা ভাষাত হুবহু অনুবাদ কৰিব নোৱাৰিব^{১০} বুলি আগতে কোৱা হৈছে। ব্যাকৰণৰ ফালৰপৰাও দুটা ভাষাত প্ৰভেদ থাকে, সংস্কৃতত একবচন, দ্বিবচন, বহুবচন আছে; অসমীয়াত বচন দুটা, দ্বিবচন নাই। ইন্দোইউৰোপীয় ভাষাবোৰৰ পদ আঠোটা; কিন্তু কিছুমানত তিনিটাহে পদ আছে। সেই কাৰণে আভিধানিকে পদ শব্দবোৰৰ উৎস ভাষাত প্ৰয়োগ কৰিব আৰু অনুবাদ কৰিব - সেই অনুবাদত সন্তুষ্ট হ'লেহে শব্দটো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগে।

খণ্ডবাক্য আৰু জতুৱা ৰূপবোৰৰ সমস্যা আৰু বেছি। এটা ৰূপক (Metaphor) অনুবাদ কৰিব নোৱাৰি; সেয়ে অনুবাদত উপমাৰ আশ্ৰয় ল'ব লাগে। ইংৰাজী Yellow journalism ৰ অসমীয়া প্ৰতিশব্দ হালধীয়া সাংবাদিকতাকৈ পচন্দৰ বাতৰি যথাযোগ্য হ'ব পাৰে। Book shelf পুথিঠগা কৰিছিল ভগৱতীপ্ৰসাদ বৰুৱাই, ইংৰাজী Volunteer শব্দটো স্বয়ংসেৱক কৰিছিল আনন্দচন্দ্ৰ আগৰৱালাই, Vote of

১০ Eugene A Nida ৰ মতে No word (or semantic unit) ever has exactly the same meaning in two different utterances, 2. there are no complete synonyms within a language, 3. there are no exact correspondences between related words in different languages - "Analysis of meaning in dictionary makings" in *International Journal of American Linguistics* 24 No (1958) p. 281

thanks ক শলাগৰ শব্দই কৰিছিল পদ্মধৰ চলিহাই, unemployment problem নীলমণি ফুকনে নিবনুৱা সমস্যা কৰিছিল। সেয়ে সম্পূৰ্ণ অনুবাদ নহ'লেও নিকট সমাৰ্থৰ (near synonym) কাষ চাপিব লাগে। কেতিয়াবা দ্বি-ভাষিক অভিধানত- অৰ্থ বৈষম্যও (meaning discrimination) দেখুৱাব লাগে। ইয়াৰ কাৰণে বিৰাম চিন, মৰ্যাদা, ব্যাখ্যা, সমাৰ্থ শব্দ, ব্যাকৰণৰ সন্ত্ৰেদ প্ৰদৰ্শনকৰিব লাগে। কিন্তু এনে ব্যৱস্থাই অভিধানৰ বহুত ঠাই ল'ব। সেয়ে যিমান পৰা যায় কম পৰিসৰত অৰ্থবৈষম্য দেখুৱাব লাগে - এই অৱস্থাত এগৰাকী ভাষা বিজ্ঞানীয়ে এটা সূত্ৰৰ কথা কৈছে -

$$S = T * (t)$$

$$S^* = (s) T; (s) T$$

$$S^* = (s) T^* (t); (s) T^* (t)$$

S = source word, s = source language discrimination, T = target word, t = target language discrimination, * = Polysemy^{১১}

ইয়াৰ আধাৰত Al-kasimi এ কোনো পাঠ যুগুত কৰিবৰ কাৰণে আৰু কোনো পাঠ বুজি পাবৰ কাৰণে দুটা সূত্ৰ আগ বঢ়াইছে। তাৰ আধাৰত অসমীয়া ইংৰাজী অভিধান এখনৰ অৰ্থ বৈষম্য সূত্ৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি।

উ : উৎস ভাষা

উ : উৎস ভাষাৰ অৰ্থ বৈষম্য

ল : লক্ষ্য ভাষা

ল : লক্ষ্য ভাষাৰ অৰ্থ বৈষম্য

* নানার্থ

উল : উৎস ভাষাত প্ৰদৰ্শন কৰা শব্দৰ দুয়োটা ভাষাত থকা সাধাৰণ অৰ্থ বিৰোধ

লউ : লক্ষ্য ভাষাত প্ৰদৰ্শন কৰা শব্দৰ দুয়োটা ভাষাত থকা সাধাৰণ অৰ্থ বিৰোধ।

সূত্ৰ : ১. উ = (ল) ল *

২. উ * = (লউ) ল * (লউ) ল *

উৎস ভাষাৰ এটা শব্দ লক্ষ্য ভাষাত অৰ্থ বৈষম্য থাকে (ল); তেনেকৈ লক্ষ্য ভাষাৰ এটা শব্দৰ লক্ষ্য ভাষাত একাধিক অৰ্থ থাকে (ল*) যেনে :-

ঠিক (উ) = (ল=বিণ. cured, corrected, বি. fixity. ক্ৰি. বিণ. Certainly, ক্ৰি. to fix) ল* (বিণ. settled, appointed, specified, certain, true, exact, fit, right, just, sure, punctual, proper)। ঠিক শব্দৰ এইবোৰ অৰ্থ বৈষম্য অধ্যয়ন কৰিহে প্ৰয়োগ পৰিসৰৰ আধাৰত অৰ্থ নিষ্পত্তি কৰিব পাৰি।

১১ Edwin B. William; "Analysis of the problem of meaning discrimination in Spanish and English bilingual lexicography" in *Linguistic and Bilingual Dictionary* by Ali M. Al-kasimi, 1977, p. 74

পৰিশিষ্ট (ক)

এখন এক-ভাষিক / দ্বি-ভাষিক অভিধানৰ প্ৰণয়ন-নীতি (Criteria)

১. উদ্দেশ্য

- একক উদ্দেশ্য
- দ্বি-ভাষিক হ'লে উৎস ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে নে লক্ষ্য ভাষা-ভাষীৰ কাৰণে?
- দ্বি-ভাষিক হ'লে কোনো পাঠ যুগুতাবৰ কাৰণে নে ভাষাটো জানিবৰ কাৰণে?
- কথিত নে লিখিত ভাষাৰ অভিধান।
- ভাষাৰ অত্যাধুনিক ৰূপ থাকিবনে নেথাকে?

২. প্ৰচ্ছদ পট (Front matter)

- পাতনি : (১) অভিধানৰ উদ্দেশ্য (২) উৎস-সমল (৩) সম্পাদনাৰ পদ্ধতি (৪) ব্যাকৰণৰ বৈশিষ্ট্য (৫) শব্দৰ অন্তৰ্ভুক্তিৰ পৰিসৰ (Coverage)
- সংশ্লিষ্ট ভাষাৰ বিবৰ্তনৰ ইতিহাস
- ধ্বনিতাত্ত্বিক, ৰূপতাত্ত্বিক আৰু বাক্যতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য
- লিখন পদ্ধতি
- পঢ়ুৱৈৰ প্ৰতি নিৰ্দেশিকা
- মূল গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতিৰ গ্ৰন্থপঞ্জী
- বিৰাম চিন ব্যৱহাৰৰ নীতি

৩. মুখ্যাংশ (Body)

- আখৰ-জোঁটনি, পদ্ধতি, বৰ্ণানুক্ৰম, ক্ৰম-নিৰ্দেশনা
- সমাসৰন্ধ শব্দ, যুগ্মক্ৰিয়া, বিযোজক আৰু সংযোজক নীতি, সংযোজক চিহ্ন (Hyphen)

৪. অন্তৰ্ভুক্তি (Entry)

- প্ৰাকৃতি (Morpheme) অন্তৰ্ভুক্ত আৰু অনুক্ৰম (sequence)
- নাগবৈশিষ্ট্য আৰু যুগ্মক্ৰিয়া
- সাংস্কৃতিক শব্দ, নামবাচক, স্থানবাচক, সাহিত্যৰ পৰিভাষিক শব্দ

অভিধান-তত্ত্ব

- দ্বি-ভাষিক হ'লে লিপ্যন্তৰৰ ব্যৱস্থা
- উপাহিত (suprasegmental) ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ।
- ৰূপতাত্ত্বিক গঠন (Morphological structure)
- কাল, কাৰক, লিংগ, বচন
- শব্দৰ বাক্য-বিন্যাসগত আচৰণ

৫. (ক) অৰ্থতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য :

- সকলো মূল অৰ্থ, বিস্তাৰিত অৰ্থ, অৱয়ায়িত (Associative) অৰ্থ।
- দ্বি-ভাষিক হ'লে সকলো অন্তৰ্ভুক্তিত অনুদিত প্ৰতিশব্দ বা বৰ্ণনা
- অৰ্থ বৈষম্য আৰু অনুদিত প্ৰতিশব্দত সাংস্কৃতিক আৰু ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য বক্ষা।

(খ) মৰ্যাদা : ভাষাতাত্ত্বিক আৰু সামাজিক মৰ্যাদা

(গ) বৰ্ণনামূলক উদাহৰণ :

- প্ৰত্যেক অৰ্থৰ বৰ্ণনা দিয়াৰ পদ্ধতি
- উদ্ধৃতিত মূলগ্ৰন্থৰ পৃষ্ঠা, কবিতা হ'লে শাৰী প্ৰদৰ্শন
- দ্বি-ভাষিক হ'লে উদ্ধৃতিৰ অনুদিত ৰূপ।

(ঘ) ছবি : ব্যৱহাৰৰ নীতি :

(ঙ) ব্যুৎপত্তি : নীতি আৰু সংক্ৰমণ পদ্ধতি

- পৰিশিষ্ট : মুদ্ৰা, জোখ-মাখ ভৌগোলিক মেপ, স্থান, বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ শিক্ষানুস্থান, সাহিত্যিক, বিশিষ্ট গ্ৰন্থ, মঠ-মন্দিৰ প্ৰদৰ্শন, গ্ৰন্থাদিত ব্যৱহৃত চিহ্ন বা সংকেত, মুকবধিৰ সাংকেতিক বৰ্ণমালা।

৪. সাজ-সজ্জা :

- চকুত লগা বেটুপাত
- সুন্দৰ ছপা বন্ধা
- বিৰাম চিনৰ যথার্থ ব্যৱহাৰ
- আখৰৰ জোখ অনুযায়ী পৃষ্ঠাৰ কলম
- আবহাৰপৰা শেষলৈকে একে আখৰ, একে কাগজৰ সমানুপাত বন্ধা

পৰিশিষ্ট (খ)

নিৰ্বাচিত প্ৰবন্ধ-পঞ্জী (অসমীয়া)

গোস্বামী, সত্যেন্দ্ৰনাথায়ণ	অভিধানপ্ৰণয়ন আৰু অসমীয়া অভিধান (নতুন প্ৰবন্ধ, ১৯৯১) অসমীয়া ভাষাৰ অভিধান (স্বৰ্ণিকা, অসম কলেজ শিক্ষক সংস্থা, ১৯৮৭)
গোস্বামী, বসন্তকুমাৰ	অভিধান-তত্ত্ব (ভাষাৰ তত্ত্বকথা, অসম সাহিত্য সভাৰ শিৱসাগৰত অনুষ্ঠিত বাৰ্ষিক অধিবেশনৰ সংকলন) অসমীয়া ভাষাৰ অভিধান (গৰীয়সী, দ্বিতীয় বছৰ সপ্তম সংখ্যা, এপ্ৰিল, ১৯৯৫) অভিধান-তত্ত্ব (গৰীয়সী, দ্বিতীয় বছৰ, নৱম সংখ্যা, জুন, ১৯৯৫) হেমকোষৰ ওখ দেউলটি (ভাষাৰ ওজা হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা আৰু অসমীয়া সাহিত্য, সম্পা. হেম বৰা, ভগৱতী প্ৰকাশন, গুৱাহাটী) প্ৰথম ইংৰাজী অভিধান (দৈনিক জনমভূমি) অভিধান ৰচনা আৰু সমস্যা (দৈনিক জনমভূমি) অসমীয়া অভিধানত শব্দ-অৰ্থ-ব্যুৎপত্তিৰ অনিশ্চিত ৰূপ (গৰীয়সী, ২য়, ৩য় সংখ্যা, নবেম্বৰ, ডিচেম্বৰ, ১৯৯৪) অসমীয়া ভাষাত অভিধানৰ সমালোচনা (গৰীয়সী, ৫ম সংখ্যা, ফেব্ৰুৱাৰী, ১৯৯৫) অভিধান প্ৰণয়নৰ আধুনিক চিন্তাধাৰা (অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা, ষট্ৰিংশ বছৰ, ১ম সংখ্যা, ১৯৭৯) অসমীয়া ভাষাৰ বৰ্ণ বিভাগ আৰু অভিধান (অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰায়োগিক দিশ : ভাষাতাত্ত্বিক অধ্যয়ন, সম্পা. চিত্তবৰ্জ্জন চৌধুৰী, ১৯৯১) এখন অপ্ৰকাশিত অসমীয়া অভিধান, (আৱাহন, ৯ বছৰ, ৩য় সংখ্যা, ১৯৩২)
জানা, জ্যোতিৰ্ময়	
ডেকা, প্ৰণৱজ্যোতি	
দত্তবৰুৱা, ফণীন্দ্ৰনাথায়ণ	
পাঠক, ৰমেশ	
বৰা, ময়িদুল ইছলাম	

অভিধান-তত্ত্ব

বৰা, মহেন্দ্ৰ	এখন বিজ্ঞানসন্মত অভিধান, (প্ৰকাশ, চেপ্তেম্বৰ, ১৯৮১)
ভূঞা, সূৰ্যকুমাৰ	আহোমৰ অভিধান শাস্ত্ৰ (আৱাহন, ৩য় বছৰ, ৯ম সংখ্যা, সম্পা. দীননাথ শৰ্মা)
মৰল, ভগৱান	অভিধান-প্ৰণয়ন, (অসম চিন্তা, ১৯৮৮)

নিৰ্বাচিত প্ৰবন্ধ-পঞ্জী (ইংৰাজী)

Barnhart, Clarence L	Problems in editing, commercial monolingual dictionary, in <i>Problems in Lexicography</i> 1976.
Galoradó, Andres	Dictionaries and the standardisation process in <i>Theory and Method in Lexicography</i> , 1980
Goswami, G.C	Requirements and priorities of Assamese lexicography in <i>Lexicography in India</i> , (LL)1970.
Kelkar, A.R.	Dictionaries of modern Indian languages in LL.
Neog, M.	Lexicography in Assameses in LL.

নিৰ্বাচিত গ্ৰন্থ-পঞ্জী

Al-Kashimi, Ali M	<i>Lingustics and Bilingual Dictionary</i> , Univer sity of Riyadh, Netherland, 1977.
Chapman, Robert William.	<i>Two Centuries of Johnsonian Scholarship</i> Jackson Sons & Co. Glasgo, 1945.
Ghatage, A.M.	<i>An Encyclopaedic Dictionary of Sanskrit on Historical Principle</i> , vol i,ii,iii, poona 1976-78.
Goswami, G.C. Householder, Fred.W. and Saporta, Sol ed.	<i>Structure of Assamese</i> , G.U. 1982. <i>Problems in Lexicography</i> , Bloomington, Indiana University, 1976.

অভিধান-তত্ত্ব

- Katre, S.M. *Lexicography*, Annamalai University, 1965
- Odgen, C.K. and I. A. Richard *The Meaning of Meanings*, Newyork, 1952.
- Sledd James and Ebbit, Wilma, R. ed *Dictionaries and that Dictionary*, Chicago, 1962.
- Zgusta, L *Mannual of Lexicography*, Prague, 1971.
- Theory and Method in Lexicography, Western and Non-Western Perspective*, Columbia, 1980.

পৰিশিষ্ট (গ)

ভাৰতীয় ভাষাৰ নিৰ্বাচিত অভিধানৰ তালিকা (সময় অনুসৰি)

অসমীয়া

- মাইলছ ব্ৰনচন
হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা *A Dictionary in Assamese and English*,
হেমকোষ, ১৯০০
পঢ়াশলীয়া অভিধান, ১৯০৬
- বুদ্ধীন্দ্ৰনাথ ভট্টাচাৰ্য্য *Pronouncing Anglo-Assamese Dictionary*,
১৯৩১
- অসম সাহিত্য সভা *চন্দ্ৰকান্ত অভিধান*, ১৯৩৩, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
সংস্কৰণ, ১৯৬২, ১৯৮৩
- গিৰিধৰ শৰ্মা *অসমীয়া অভিধান*, ১৯৫২
- সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা
আৰু নৰেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা *ব্যৱহাৰিক শব্দকোষ*, ১৯৭১
- মহেশ্বৰ নেওগ, বজ্জীকান্ত
দেৱশৰ্মা, নৰকান্ত বৰুৱা *আধুনিক অসমীয়া অভিধান*, ১৯৭৭
- শৰৎচন্দ্ৰ শৰ্মা *অসমীয়া ভাষাৰ এবাৰোটোলা*, ১৯৮৯
- ড° প্ৰণৱজ্যোতি ডেকা *জ্যোতি দ্বি-ভাষিক অভিধান*, ১৯৯০
- সুমন্ত চলিহা *আধুনিক অসমীয়া শব্দকোষ*, ১৯৯২
- অসম বিজ্ঞান সমিতি *বিজ্ঞান অভিধান*, ১৯৯২

অভিধান-তত্ত্ব

উড়িয়া

- আমোচ চুটন আৰু
ভুৱনানন্দ ন্যায়লংকাৰ
মৃত্যুঞ্জয় বয়
গোপীনাথ নন্দ
গোপালচন্দ্ৰ প্ৰহৰজ
প্ৰমোদচন্দ্ৰ দেৱ
কূলমণি দাস
শ্যামসুন্দৰ নায়েক
প্ৰজবন্ধু ত্ৰিপাঠী
জ্ঞাননাথ ত্ৰিপাঠী
জগনমোহন পাটনায়ক

- Oriya Dictionary*, 1841
- মূল শব্দ বোধিক, ১৯১৪
- শব্দতত্ত্ববোধ অভিধান, ১৯১৬
- পূৰ্ণচন্দ্ৰ অভিধান, ৭ টা খণ্ড, ১৯৩৭-৪০
- প্ৰমোদ অভিধান, ১৯৪২
- সৰল উৎকল অভিধান, ১৯৫১
- বৃহৎ বৈদ্যক অভিধান, ১৯৫১
- দ্রব্যগুণ কল্পদ্রুম, ১৯৫৩
- সংক্ষিপ্ত উৰিয়া অভিধান, ১৯৬২
- English-Oriya Dictionary*, 1964

কানাড়া

- K. S. Karanata
Mysore University
N. Sastri
R. Rao
D. S. Shivappa

- Sirigannadu Artha kosh*, 1940
- English-Kannada Dictionary*, 1946
- Karnataka Sabda Ratnakara*, 1950
- Kannada-Kannada Sabdakosh*, 1952
- Mysore Vaidya Pada Kosh*, 1974.

কাশ্মীৰী

- W. J. Emslie
G. A. Grierson
K. S. Toshkhani

- A Vocabulary of the Kashmiri Language*,
1872
- A Dictionary of the Kashmiri Language*,
1932
- Kashmiri Dictionary*, 1972.

মালয়ালম

- B. Bailey

- A Dictionary of High and Colloquial Malayalam and English*, 1846.

অভিধান-তত্ত্ব

-----	<i>A Dictionary of English and Malayalam, 1849</i>
R. Collins	<i>Malayalam Nighantu, 1867</i>
H. Gundert	<i>Malayalam and English Dictionary, 1872</i>
T. R. Pillai	<i>English - English - Malayalam Dictionary, 1939.</i>
N. Paniker	<i>Navayugabhasanighantu, 1940.</i>
M.R.N. Pillai	<i>Panyaya nighantu, 1960.</i>
P.J. Koshi	<i>Hindi-Hindi-Malayalam Nighantu, 1963.</i>
R.P. Narayana	<i>Ingliis Malayalam Brahat Kosam, 1975.</i>
R.L. Devi	<i>Four Language Dictionary, 1976.</i>
University of Kerala	<i>Malayalam Mahanighantu, 1976 (1965-76)</i>
T. R. Pillai	<i>English-English Malayalam Dictionary, 1976.</i>

গুজরাটী

Drummond	<i>Glossary (Gujrati- English) 1813.</i>
M. Mahmud and	
C.N. Faran	<i>Gujrati- English Dictionary, 1846.</i>
H. H. Wilson	<i>Glossary, 1855.</i>
H.C. Kanji	<i>Koshavali, 1865 (13vol)</i>
Syed Abdulla and	
Khim-ji Mulji	<i>Shabd na mool, 1868.</i>
B.T. Ranjit and	
S. S. Maheswar	<i>Sanskrit Tatha Gujrati Kosh, 1871.</i>
J.D. Meenachaherji	<i>Pehlabi, Gujrati and English Sabdakosh, 1877.</i>
C. Sevakram	<i>Gujrati Sabda Mool Darshan Kosh, 1879.</i>
P.R. Pandit;	<i>Apabhramsa Sabda Prokash, 1880.</i>
Mahipatram	<i>Vyutpati Prokash, 1881.</i>
Kavi Narmada	
Sankar	<i>Narm Kosh, 1861-73.</i>
Kalidas and	
Balakrishnadas	
Brijbhandas	<i>Gujrati-English Dictionary.</i>
Sivsankar Kasanji	<i>Gujrati-Gujrati and English Dictionary, 1874.</i>

অভিধান-তত্ত্ব

R. Montgomery and	<i>English-Gujrati Dictionary, 1877.</i>
A.S. Desai	<i>Standard English-Gujrati Dictionary, 1894</i>
Vyas and Patel	<i>Gujrati-English Kosh, 1895</i>
M. B. Belsar	<i>Laghu Kosh Sabdartha Sindhu, 1895</i>
H. G. Merchant	<i>English-Gujrati Dictionary, 1899</i>
B. Karbhari	<i>Prantik Shabda Sangrah, 1900</i>
G. H. Desai	<i>Urdu Mishra Gujrati Kosh, 1912</i>
Syed N. N. Hussain	
Gujrat Vernacular	
Society	<i>Gujrati Shabda Kosh, 1912-23</i>
A. H. Farukri	<i>Gujrati Parsi-Arbi Shabda Kosh, 1926</i>
G. M. Mehta	<i>Sabdartha, 1929-30</i>
Gujrati Vidyapith	<i>Sarth Gujrati Jodni Kosh, 1929</i>
M. Muktiyaji	<i>Sabha Ratna Mohodadhi, 1937</i>
Muni Ratna	<i>Ardhamagdhi Kosh (5 Vol) 1938</i>
G. D. Sharma	<i>Hindi-Gujrati Kosh, 1924</i>
J. A. Mehta	<i>Gujrati Sabdartha Chintamani, 1925</i>
Boroda State	<i>Shri Sayaji Shasan Sabdet Kalpataru, 1925</i>
H. H. Bhagavad	
Singhi	<i>Bhagvad Gomandal (9 Vol) 1944-55</i>
Gujrat Vidyapith	<i>Hindi-Gujrati Sabda Kosh, 1939</i>
-----	1961
D. S. Patel Uni	<i>English-Gujrati Dictionary, 1969</i>

তামিল

J. P. Rottler	<i>A Dictionary of the Tamil and English Languages, 1834-41</i>
Peter Percivel	<i>Anglo-Tamil Dictionary, 1861</i>
-----	<i>Tamil-English Dictionary, 1861</i>
C. P. Naketill	<i>A pronoucing English-Tamil Dictionary, 1888</i>
G. U. Pope	<i>An English-Tamil Dictionary, 1906</i>
T. A. Swaminath Aiyar	<i>The Gem Dictionary English-Tamil, 1909</i>
W. L. Alfred	<i>Vernacular List of Trees, Sharbs and Woody Climber on the Madras Presidency, 1915</i>

অভিধান-তত্ত্ব

E. M. Gopalkrishna	<i>Mathuri - Tamil P-Perakarati</i> , 1937. 1956
P. R. A. Chettir	<i>Emukai-k-Karati</i> , 1938
T. V. S. Pillai	<i>Tamil English Cyclopaddic Dictionary of Medicine Chemistry, Botany and Allied Science based on Indian Medical Science</i> , 1938
S. V. Pillai	<i>Tamil Lexicon</i> , 1939
V. Nagalakshmi	<i>English -English Tamil Dictionary</i> , 1950
I. S. Mudaliar	<i>Srimangal Tamil Akarati</i> , 1957
R.P.S. Pillai	<i>Dravidian Comparative Vocabulary</i> , 1959
Lifeco	<i>The Lifeco Dictionary, Tamil-English</i>
A.C. Chettiar	<i>English-Tamil Dictionary</i> , 1965
T. K. Naidu	<i>Tamil-p-perakarati</i> , 1968
R. B. Mudaliar	<i>Tamil-English Dictionary</i> , 1976

তেলুগু

একভাষিক

C. B. Brown	: <i>A Dictionary of Hindi Teluge</i> , 1854
B. Sitaramacharyulu	: <i>Sabha Ratnakaramu</i> , 1855
M. Subbaraya	: <i>Sabdartha Candrika</i> , 1906
K. S. Sastri	: <i>Andhra Vacaspatyamu</i> , 1934-40
A Group of Scholar	: <i>Sri Suryanayndhra Nighantuva</i> , 1936-58
S. L. Satri	: <i>Vavilla Nighantutu</i> , 1934-64
C. Rangacharyulu	: <i>Andhra Sabdarthatnakarmu</i> , 1966-88
K. Rangakai	: <i>Samba Nighantuvu</i> , 1953
P. Laksmankavi	: <i>Nanartho Nighantuvu</i> , 1957
C. Gangacharyulu	: <i>Andhra Sabda Ratnakarumu</i> , 1966
Audhrapodesh	: <i>Telugu-Telugu Nighantuva</i> , 1967
Sahitya Akademi	
Chakradhav Rao	: <i>Telugu-Vyutpatti Kosam</i> , 1978

দ্বি-ভাষিক

William Brown	: <i>A vocabulary of Gentoo and English</i> , 1818
A. D. Campbell	: <i>A Telugu-English Dictionary</i> , 1821
J. C. Morris	: <i>English-Telugu Dictionary</i> , 1835-39
C. P. Brown	: <i>Telugu-Telugu-English Dictionary</i> , 1852

অভিধান-তত্ত্ব

.....	: <i>English-Telugu Dictionary</i> , 1854
P. Sankaranarayana	: <i>An English-Telugu Dictionary</i> , 1897
P. Satyanarayana raju	: <i>Sabda Sindhu</i> (Hindi-Telugu)
T. T. R. Desai	: <i>Sabdartha Cintamani</i> (Telugu-Telugu-Urdu)
K. Sesacaryulu	: <i>Sanpradaya Akardi</i> , 1939

পাঞ্জাবী

S. G. Singh	: <i>Chikitsa kosh</i> (Dictionary of Medicine), 1880
Maya Singh	: <i>The Punjabi Dictionary</i> , 1895
Kahan Singh	: <i>Anekartha Kosh</i> , 1939
Bhaivir Singh	: <i>Sri Guru Granth Kosh</i> , 1939
Mehkma Panjabi	: <i>Kanoon Sankalan de Angrezi Punjabi Kosh</i> , 1953
Mehtab Singh	: <i>Naavan te thaavan da Kosh</i> (Dictionary of Proper names and places), 1959
Kaham Singh	: <i>Mahan Kosh</i> , 1960
Language Department	: <i>Urdu-Panjabi-Hindi Dictionary</i> (Trilingual) 1968
Gulwant Singh	: <i>Punjabi Priyane to Vipriya Kosh</i>
Prem P. Sing	(Punjabi Prefin & Suffines), 1968
S. J. Sing	
Gurucharan Singh	: <i>Adi-Granntha Shabad Anukamanika</i> , 1971
Punjabi University	: <i>English-Punjabi Dictionary</i> , 1974

বঙলা

উইলিয়াম কেবী	: <i>A Dictionary of the Bengali Language</i> , ১৮২৫
সৌবিন্দ্রমোহন ঠাকুর	: <i>যন্ত্রকোষ</i> , ১৮৭৫
যোগেশ চন্দ্র বয় বিদ্যানিধি	: <i>বাংলা শব্দকোষ</i> , ১৯১৩
চাকচন্দ্র গুহ	: <i>Modern Anglo-Bengali Dictionary</i> , ১৯১৬
বাম কমল সেন	: <i>A Dictionary in English and Bengali</i> , ১৯৩৪
জ্ঞানেন্দ্রমোহন দাস	: <i>বাংলা ভাষার অভিধান</i> , ১৯৩৭, চতুর্থ সংস্করণ, ১৯৯৪

অভিধান-তত্ত্ব

- আব্দুল কাজী : ব্যবহারিক শব্দকোষ, ১৯৫৩
 শৈলেন্দ্র বিশ্বাস : Sansad English-Bengali Dictionary, ১৯৫৯
 মহম্মদ ছহিদুল্লাহ : পূর্ব পাকিস্তানী আঞ্চলিক ভাষার অভিধান, ১৯৬৫
 রাজশেখর বসু : চলন্তিকা অভিধান, ১৯৬২
 হরিচন্দ্র বন্দোপাধ্যায় : বঙ্গীয় শব্দকোষ, ১৯৬৬
 শৈলেন্দ্র বিশ্বাস : Sansad Bengali-English Dictionary ১৯৬৮
 শৈলেন্দ্র বিশ্বাস : সংসদ বাংলা অভিধান, ১৯৭১
 সুকুমার সেন : An Etymological Dictionary of Bengali, ১৯৭১

মাৰাঠী

- William Carey : Marathi-English Dictionary, 1810
 J. T. Molesworth : Marathi-English Dictionary, 1831
 A. R. Narayan : Rajavyabohavakosh, 1860
 R. B. Bapat : Suddh Marathi Kosh, 1891
 B. Ranade N : The 20th Century English-Marathi Dictionary, 1916
 Y. R. Date : Maharashtra Sabda-kosh, 1932-38
 V. K. Rajwade : Marathi Dhatukosh, 1938
 K. P. Kulkarni : Marathi Vyutpatti Kosh, 1942
 P. N. Joshi : Adarsha Marathi Sabdakosh, 1970

সংস্কৃত

- Böthlingk and Roth : Sanskrit Wortar Buch, 1852-75
 M. M. Williams : Sanskrit-English Dictionary, 1872
 Taraknath : Vacaspathyam, 1873-83
 Tarakavachaspati : Sabda Kalpadrum, 1886-94
 Radhakanta Deb : Practical Sanskrit-English Dictionary 1889
 V. S. Apte : Vedic concordance, 1906
 M. Bloomfield : A Practical Sanskrit Dictionary, 1924
 A. A. Macdonell : Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, 1953
 F. Edgerton

অভিধান-তত্ত্ব

- M. Mayrhofer : Kurzefasstes Etymologisches Wörterbuch des Altindische, 1956-76
 Aryendra Shama : Beitrage Zur Vedischen Lexicographie Neue Worter inn Bloomfieldis Vedic Concordance, 1959-80
 K. V. Abyankar : Dictionary of Sanskrit Grammer, 1961
 S. C. Benerjee : A Glossary of Smriti Literature, 1963
 S. N. Kartre : Dictionary of Panini, 1964
 R. L. Turner : A Comparative Dictionary of Indo-Aryan Language, 1966
 Benidhar Jyoshi and H. Jyoshi : Ayurvediya Mahakosha, 1968
 A. M. Ghatage : An Encyclopaedic Dictionary of Sanskrit on Historical Principle, 2 1/2 vol, 1976-78

হিন্দী

- Syayam Sundar Das : Hindi Sabda Sagar, 1912-29
 Ranjit Sinha : Ayuevedic Sabda Kosh, 1939
 Ramsankar Sukla : Bhasha Sabda Kosh, 1939
 Harisankar Sharma : Abhinov Hindi Kosh, 1947
 Navalji's : Nalanda Hindi Sabda Kosh, 1948
 L. D. T. Provasi : Procharak Sabda Kosh, 1950
 Braja Kishormishra : Rastrabhasha Kosh, 1951
 Srivastava and Chaturvedi : Hindi Rastrabhasha Kosh, 1952
 C. Jain : Hindi-Assamese Dictionary, 1952
 Gyan Mandal : Brihat Hindi Kosh, 1952
 Adityeswar Kausik : Ashoka Hindi Sabda Kosh, 1953
 Mukundalal Srivastava : Jnan Sabda Kosh, 1954
 R. C. Pathak : Bhargava Adarsha Hindi Sabda Kosh 1955
 P. N. Agarwala : Nalanda Adyatan Kosh, 1957
 G. C. Chkravarty : Hindi-Bengali Dictionary, 1958
 B. N. Prosad : Kriya Kosh, 1959
 R. C. Verma : Manak Hindi Kosh, 1963-66
 H. Bahri : Comparative Hindi-English Dictionary, 1969
 B. N. Tiwari : A Practical Hindi-English Dictionary, 1970
 and M. Chaturvedi : English-Hindi Dictionary, 1971
 C. Bulke

